

Fenyves Katalin

Zsidó önreprezentáció, személyes irodalom, történelem

Források és forráskritikai megjegyzések
a zsidó önábrázolás tanulmányozásához

MILYEN VOLT zsidónak lenni Magyarországon 1918 előtt az egyéni élmény, a megélt valóság, az „életvilág” szintjén? Erről ugyan vannak – lehetnek – ismereteink a kor szépirodalma alapján, de innen tájékozódni több szempontból is problematikus. Problémát jelent például az idevágó szépirodalomhoz való hozzáférés. A pusztán tény, hogy bizonyos szerzők bizonyos műveit csak könyvtárból lehet kivenni, egyértelműen jelzi, hogy ezek a szerzők/munkák nem szerepelnek az aktuális irodalmi kánonban. A zsidó hétköznapi irodalmi megjelenítésének mai ismeretlensége visszavezethető tehát az e kérdéssel foglalkozó munkák minőségének megítélésére, de arra is, hogy a ma is legkiválóbbnak tartott szerzők munkásságában nem kapott kitüntetett szerepet a zsidóság életének ábrázolása.

Kutatásaimnak – melyekkel ezen az állapoton igyekszem változtatni – a forrásbázisul a több-kevesebb irodalmi igényvel létrehozott nyelvi produktumokat, a 19. századi magyarországi zsidóság életébe bepillantást engedő hivatalos, illetve eleve kiadásra szánt önéletrajzokat, visszaemlékezéseket választottam. Ezek kapcsán – Michael Stanislawski nyomán – akár „zsidó önstilizációról” is beszélhetnék,¹ nekem azonban nem a szerzők stilizált énképe és az egyéb történeti források ütköztetése, az ellentmondások bemutatása – tehát egyfajta tettenérésük – volt a célom, hanem az emlékhagyás, az egyéni élet akár „csak” a családi közösség számára megörökítésre méltónak ítélt írásbeli nyomaiból kibontakozó egyéni „zsidóságélmény” rekonstruálása. Ebből akár explicit módon is kimutatható, melyek voltak az egyes szerzők csoport-hovatartozásai, milyen közösségi értékek alapján élte az egyén az életét. Ugyanakkor fény derülhet arra is, hogyan látták érvényesülni a szerzők saját életükben a történelmi események, tágabb környezetük sorsfordulóinak hatását, mennyire voltak tudatában a bekövetkezett változásoknak: írásaikkal mire kívántak emlékeztetni, minek kívánták ébren tartani az emlékezetét, vagy épp ellenkezőleg, mennyire igyekeztek e változásokat a hagyomány szellemével összeegyeztethetőként, a tradíció töretlen továbbvitelként ábrázolni, netán saját élettörténetüket és szűkebb vagy tágabb közösségük történetét valamely értékszpontból át is írni.

A zsidó önéletírásokkal kapcsolatban számos kiváló munka olvasható,² s ezek közül nem egy felveti a kérdést: milyen szempontból tekinthetők történeti forrásnak ezek a művek, ha egyáltalán. Bátran kijelenthetjük, hogy nagyon is megbízhatók, ha nem „adatként”, netán „történelmi tényként” kezeljük a bennük

¹ STANISLAWSKI, 2004

² Lásd kivált STANISLAWSKI, 2004 és ennek remek bibliográfiáját.

foglalt információkat. Akkor, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogyan jelenik meg a szerzők önképe és más-képe (magyarországi szerzők esetében zsidóság-, magyarság- és antiszemitizmusképe), hogyan látják utólag a szocializációjukat (hogyan emlékeznek a nyelvhasználatukra, az iskoláikra, a vallás szerepére), illetve hogyan ítélik meg társadalmi beilleszkedésüket és befutott pályájukat, kapcsolattrend-szerüket, mit tekintenek sikernek és kudarcnak, hogyan értékelik – értékelik-e egyáltalán – zsidó voltuk ebben játszott szerepét. Ugyanakkor ezeknek az írásoknak óhatatlan velejárója a szándékos vagy szándékolatlan elhallgatás és idealizálás. Illúzióknak vélem tehát azt hinni, hogy az önéletrajzi jelleggel előállított írásművek a külső – azaz nem szubjektíve megélt – valóság vonatkozásában valóban megbízható forrásokként szolgálhatnak, hiszen még a saját emlékeink is együtt változnak az idővel.³ És ennél is kevésbé vélem hitelt érdemlőnek ezeket például a megemlítt személyek jelleme és szerepe tekintetében. Gondoljuk csak meg, mennyire egyoldalú képünk lenne Wahrmann Mórról, a jeles parlamenti képviselőről, a nagy tekintélyű, vagyonos polgárról, a pesti zsidó hitközség elnökéről, ha a világszerte mindmáig csodált tudós – és a kenyerét a pesti zsidó hitközség titkáráként kereső – Goldziher Ignác Naplója alapján kívánnánk róla véleményt formálni!⁴

A személyes irodalom mint forrás

„Sem asszimiláció, sem akkulturáció?” – tette fel a kérdést Peter Haber a Goldziher Ignác Naplóját feldolgozó és a magyar(országi) zsidók történetének szentelt ritka külföldi publikációk egyikeként megjelent munkája epilógusában.⁵ A tárggyal kapcsolatos főbb magyarországi és külhoni historiográfiai irányzatok áttekintése után megállapítja, hogy mára egyik sem nyújt kielégítő értelmezési keretet. Véleménye szerint éppen a Napló 1978-as leydeni első, teljes és eredeti nyelvű közlése,⁶ majd a csonkított magyar fordítás 1984-es kiadása jelentette a mérőöldkövet abban a folyamatban, melynek során módosulni kezdett a „magyar-zsidó kultúra aranykoráról” szóló asszimilációs sikertörténet mitizáló felfogása. Azóta azonban az asszimiláció sokat vitatott fogalma helyett javasolt akkulturáció⁷ is viták

³ SCHACTER, 1998.

⁴ Ez ugyanis – kivált a Scheiber Sándor kegyeletes cenzurális beavatkozásait nélkülöző német eredeti – csak úgy hemzseg a „polák vadállat” elleni kirohanásoktól.

⁵ HABER, 2006. 222–235.

⁶ GOLDZIHÉR, 1978. és GOLDZIHÉR, 1984.

⁷ Dolgozatomban az akkulturáció és az asszimiláció megkülönböztetésében Kövér György meghatározását tekintem irányadónak, amely szerint az akkulturáció „legáltalánosabban véve annyit jelent, hogy a különböző kulturális rendszerekhez tartozó egyének és csoportok közötti érintkezés során egyik vagy mindkét csoport kulturális alkatában változások keletkeznek. A vizsgálat során érdemes figyelmet fordítani az érintkezési intézmények viselkedési szabályrendszerére, valamint a kultúrákat egymás számára megjelenítéssel szemelőt viszonyában fellelhető uralmi vagy alávetettségi mozzanatokra. Másfajta jelentéssel bír a strukturális beolvadás, vagyis az asszimiláció kategóriája, amelyet mégsem szokás pontosan megkülönböztetni az akkulturációtól. Az asszimiláció elsősorban egyéni (bár akár tömeges) kilépést jelent valamely csoportkötésből, rövidebb-hosszabb ideig tartó, akár többgenerációs folyamatot, míg végül az illető személy (akár családtagjaival együtt) befogadást nyer szerzett identitásába, új strukturális pozíció birtokába jut. (...) Az akkulturációs folyamatok elhaladása nélkül semmiféle asszimiláció nem képzelhető el, az akkulturáció azonban önmagában nem eredményezi a (gyakran több generáción keresztül elhúzódó) beolvadást, és önmagában rendkívül szerteágazó, multikulturális következményekhez vezethet. Szükséges, de nem elégséges feltétele tehát az asszimilációnak.” [Kiemelés tőlem – F. K.] Vö. GYÁNI – KÖVÉR, 2006. 152–153.

keresztültébe került,⁸ így Haber mindkét közelítést félretéve egy több mint hatvan éve halott amerikai szociológus, Robert E. Park munkásságának központi metaforájában, a marginal man (az egyszerre több, egymástól hosszú távon is különböző normát magáénak tekintő csoporthoz tartozó ember) alakjában véli feladni az elméleti kiutat.⁹

Ez ugyan igen kevésbé tűnik meggyőzőnek, abban azonban mégis mintha valamiféle egyetértés látszana körvonalazódni a történészek körében, hogy bármelyik fogalommal kísérletezzenek is, a magyar zsidókkal kapcsolatos közkeletű narratívák egyaránt erősen ideologikusak, magától értetődő módon igen különböző kultúra- és társadalomfelfogásokból veszik eredetüket. Ám ez csak nagyon ritkán válik nyilvánvalóvá – e narratívák nem áttetszőek, és többnyire mindegyik a kizárólagosság igényével lép fel. „Maguk az értelmezők is az ideologikus térbe kerülnek, s így vizsgált tárgyuknak sokkal inkább fogalmi-nyelvi foglyaivá, mintsem kezelendő válnak” – írja erről Gerő András,¹⁰ aki kötetének egy másik helyén megjegyzi: „Vélhetőleg többek között azért, mert az anyag is nehezen viseli el az utólagosan kialakított szempontokat, s persze a szerzők sem mindig ott keresnek, ahol találnak is valamit. Azt az utat választják, ahol inkább az egyszer megtörtént történelmet kérdőjelezzik meg – ahelyett hogy elismernék: a hazai zsidóság története sem az asszimiláció, sem a disszimiláció, sem az integráció érvényességét nem vonja kétségbe.”¹¹

A bázeli egyetemen Heiko Haumann irányításával folytatott komplex történeti kutatási program immár közel egy évtizede foglalkozik a „kelet-európai zsidók életvilágaival”. Ezen belül kitüntetett szerepet szán az önéletrajzoknak, visszaemlékezéseknek, naplóknek, leveleknek¹² – azaz a „személyes irodalomnak”.¹³ Az emlékezet – és ezzel az élmény, az emberi szubjektum – ugyanis egy időre mintha eltűnt volna a történetírásból.

A mára közhelyesre koptatott emlékezetdiskurzus kialakulásának kezdeteiről szólva Aleida Assman *Erinnerungsraum* című kötetében közreadja egy Krzysztof Pomiannal folytatott beszélgetéséről készített feljegyzését.¹⁴ Eszmecserejüknek tárgya az volt, vajon az emlékezet újabb keletű, általában Pierre Nora nevéhez fűződő divatja arra irányul-e, hogy kijátsszák az emlékezetet a történetírással szemben, s valóban úgy hangzik-e az aktuális kérdés, hogy emlékezet vagy történelem? Pomian szerint a Nora által véghezvitt hatalmas vállalkozás, a végül megjelent hét kötet teljes mértékben tudományos alapokon nyugodott.¹⁵ Nem kérdőjelezte meg a történettudomány létjogosultságát, viszont választ adott arra a Braudel-féle történetírásról, amely kiiktatta a történetírásnak az emlékezetet

⁸ HABER, 2006. 228–229.

⁹ HABER, 2006. 230–231. („Amikor Park a múlt század húszas éveiben kidolgozta koncepcióját a marginal mannel kapcsolatban, egy bizonyos társadalmi csoport lebegett a szemében: az emancipált európai zsidóké. »Az emancipált zsidó történetileg és tipikusan mindig is marginal man volt – és az ma is; az első kozmopolita és világpolgár.« Georg Simmelre hivatkozva Park az emancipált zsidót tartja a »par excellence« idegennek.”)

¹⁰ GERŐ, 2005. 39.

¹¹ GERŐ, 2005. 117. A vonatkozó hazai irodalom ilyen szempontú elemzésére, „ideológiai dekonstrukciójára” Vörös Kati tett kísérletet. Vö. VÖRÖS, 2004.

¹² Az „életvilágok” kutatásának az Edmund Husserl, illetve Alfred Schütz életvilág-konceptióján alapuló, Habermas által kidolgozott életvilág-fogalom képezi a kiindulását. Újabb erről HAUMANN, 2006. 42–53.

¹³ LEJEUNE, 2003.

¹⁴ ASSMANN, 1999. 144. skk.

¹⁵ NORA, 1984.; NORA, 1986.; NORA, 1992.

kapcsolatos dimenzióját azáltal, hogy olyan folyamatokat írt le, amelyek szükségképpen kívül esnek az érzékelés, a megjegyezhetőség és így a kódolhatóság területén – például a népszerűszerkezet alakulását vagy az áringadozásokat.

Ennek végül az lett a következménye, hogy a történelmet igen felkészült szakemberek írták igen felkészült szakembereknek, amihez a nem szakmabelieknek nem lehetett semmi közük: ez a diskurzus úgyszólván a hátuk mögött, a fejük fölött zajlott. De nem is maradt el a böjtje: a történelemnek ez a fajtája eltűnt a szakmán kívül élők látóteréből, és lassanként a tantervekből is mindinkább kiszorult. Nora ekkor lépett fel azzal a szándékkal, hogy visszahozza a történelmet a köztudatba, a közemlékezetbe: azért kezdett emlékművekkel és jelképekkel foglalkozni, mert ezeket tartotta a történelmi emlékezet valós, eleven megnyilvánulási formáinak. Aleida Assman ebből azt a következtetést vonja le, hogy a történetírás emlékezeti és tudományos dimenziói csöppet sem zárják ki egymást, inkább komplex módon összekapcsolódnak. Következésképpen immár a történetírás retorikai meghatározottságát is szem előtt tartva arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a történelemnek mindig valamilyen adott helyen élő adott csoport emlékeztetéhez is köze van. A feladat pedig nem az, hogy a tudományos diskurzus ezt a lehető legakkurátusabb módon kiküszöbölje: inkább e kettős meghatározottság tudatos vállalása képezheti a történetírás megújításának alapját. Ehhez valóban kézenfekvőnek látszik az önmegnyilatkozásokban, a múlt szereplőinek magukról hagyott nyomaiban keresni a választ, innen az önéletrajzok, visszaemlékezések nemzetközi divatja a történetírásban.

Identitáselméletek és identitástörténetek

Könnyen lehet azonban, hogy az autobiografikus megközelítés előtérbe kerüléséhez más diszciplínák belső fejleményei is hozzájárultak. Így Pataki Ferenc szakirodalmi áttekintése szerint ugyanerre az időre, a '70-es, '80-as évek fordulójára tehető a pszichológia „posztkognitív” korszakának kezdete.¹⁶ Mint írja: „a változások fő iránya abban összegezhető, hogy a kutatók érdeklődése mindinkább a dinamikus identitászerkesztési és -fenntartási folyamat (az identitáskonstruálás) különböző oldalainak és összefüggéseinek a tanulmányozására összpontosult. Így kerültek a figyelem előterébe az identitás összetevői, helyzeti (kontextuális) és kulturális dimenziói és viselkedésszabályozó funkciói. (...) A statikusan szemlélt szerkezet helyére a dinamikus folyamat eszméje lép, és ez maga után vonja mind a genetikus nézőpont határozottabb érvényesítését (az identitás kialakulása a szocializációs folyamatban), mind pedig az élettörténeti (autobiografikus) megközelítésmód narratív szemléletét. Eszerint az identitás az életesemények révén tagolt és a személyes emlékezetben rögzített élettörténet, valamint a hozzá társuló értelmező-értékelő minősítések és affektusok sajátos reprezentációja.”¹⁷

Másutt ehhez hozzáfűzi: „Az egyén identitás-történetében mint szubjektív tükörben a megélt történelem valósága jelenik meg, jóllehet »tükör által homályosan«. A jelentős életeseményeket (...) egyebek mellett éppen az teszi jelentéssé, hogy az egyéni sorsok sajátos történetei összetalálkoznak számos más szereplő elbeszéléseivel (életeseményeivel). Az ismételt közlések során ezek kristályosodnak ki a kisebb vagy nagyobb közösségek mikronarratívumaivá.”¹⁸

¹⁶ PATAKI, 2004. 10–11.

¹⁷ PATAKI, 2004. 10–11.

¹⁸ PATAKI, 2004. 68.

A manapság is előszeretettel alkalmazott „posztmodern” – narratív,¹⁹ pozicionális²⁰ – identitáselméleteket szemügyre véve azt látjuk, hogy azok a 20. század második felében rövidebb-hosszabb ideig népszerűn teóriák dinamizált, megváltoztatott metaforakészletű változatai.²¹ Érdekes módon a self-fashioning,²² a mapping,²³ a position²⁴ fogalmaival már Pataki 1982-es összefoglalásában is találkozhatunk, és nem is okvetlenül a legmodernebb elméletek között. A statikus elméletek bírálata a „folyamatszer identitásfelfogás” képviselői részéről ugyanúgy megtalálható ebben az immár negyedszázada megjelent műben mint a strukturális teóriák túlzott determinizmusának elutasítása.

Ugyanitt azonban Pataki már azt is megállapította: „A pszichológia (és a szociológia) fogalmainak jelent s része a mindennapi lét nyelvezetéből emelkedik ki, helyenként pedig metaforikus eredetű, vagy más tudományokból származik. Ez gyakorta zavarokat okoz, mivel tág teret nyit az önkényes értelmezések és ennek révén a method terminológiai viták előtt.”²⁵

Hozzátehetjük: az említett két társadalomtudományon kívül vonatkozik ez az összes többire is. Olyannyira, hogy a tudományos diskurzus elemzői számára régóta a vitatott kérdések egyike, vajon tudományosnak tekinthető-e egyáltalán a metaforikus szóhasználat, nem „hazudik-e” a metafora.²⁶ Harald Weinrich 1964-es pályamunkájában még nyugodtan válaszolhatott határozott, egyértelmű nemmel – igaz, már az ő definíciójában is megkülönböztetett fontossággal bírt a kontextus és az a tény, hogy a metafora a jelentés véleményéhez közeli pólusán található.²⁷ Ám a dekonstrukció teljesen helyénvaló igénye ma már nem engedi meg a metaforák önfeledt és öntudatlan használatát, ezért váltotta fel a „szerep” vagy a „kettős identitás” statikus szóképét a hibrididentitás²⁸ metaforája, sőt az identitás – mi több: az azt keretbe foglaló életrajz – illuzórikus voltának hangsúlyozása.²⁹ Mára a metaforák avatott, sokoldalú elemzése a diskurzus-elemzés mellett a kultúrtörténet kifejezetten hatékony eszközévé nőtte ki magát. E módszer egyik példás megvalósulását, Dávidházi Péter – a Franz Josef Schedelből lett Toldy Ferenc nemzetképviselői irodalomtörténet-teremtő tevékenységének szentelt – nagymonográfiáját e dolgozat több tekintetben, a nyelvi identitás és a névváltoztatás szempontjából is irányadónak tekinti.³⁰

¹⁹ RICOEUR, 1999. 384. („Az elbeszélés az elmesélt történet azonosságát építve építi a szereplő azonosságát, s ez utóbbit nevezhetjük elbeszélt azonosságnak [identité narrative]. A történet azonossága alkotja a szereplő azonosságát.”)

²⁰ HALL, 1990. 226. („Cultural identities are the points of identification, the unstable points of identification or suture, which are made, within the discourses of history and culture. Not an essence, but a »positioning«.”)

²¹ Lásd például SILBERSTEIN, 2000.; RÁKAI-Z. KOVÁCS, 2003.; PATAKI, 1982.; PATAKI, 2001.; PATAKI, 2004.

²² PATAKI, 1982.

²³ PATAKI, 1982. 229.

²⁴ PATAKI, 1982. 249.

²⁵ PATAKI, 1982. 267.

²⁶ WEINRICH, 1966.

²⁷ WEINRICH, 1966. 47. („Es hängt also keine Lüge an den Metaphern. Die Sprache belügt uns nicht, und wir belügen niemanden, wenn wir bildlich reden. Unsere Gedanken kommen rein und unverfälscht zu den anderen, ob wir sie aus Normalwörtern oder Metaphern bilden. Denn wir bilden sie allemal als Texte, und derselbe Kontext, der die Metaphern macht, garantiert auch, daß die Metaphern die Meinung des Sprechenden decken. Solange der Meinungspol erreicht ist, ist die Rede so eindeutig, wie es dem Sprechenden gefällt.”)

²⁸ AMSELLE, 1990.

²⁹ BOURDIEU, 2002.

³⁰ DÁVIDHÁZI, 2004.

A munkám során relevánsnak számító elméletek keletkezésük idejétől és szóhasználatuktól függetlenül tehát azok, amelyek nem monolitikusnak és nem változtathatatlanak, nem esszenciának tekintik az ember identitását, azaz tartalmazzák az identitásválasztás mozzanatát. Feltételezik, hogy az ember identitásának leglényegesebb elemeit – nevét, nyelvét, vallását, szakmáját, családi körülményeit – maga választhatja meg. Kiindulópontjuk Erikson identitásdöntés-fogalma: „az identitás mindig többé vagy kevésbé tudatos döntések mindenkori eredménye”.³¹

Hogy azután ezt a nem esszencialista módon felfogott identitást dialogikusan látjuk-e megvalósulni vagy narratív módon, netán pozicionálisan – az már a felhasznált forrás és az adott kontextus kérdése. E nézet történeti érvényesítése természetesen nem problémamentes, és a tárgyalt szerzők esetében éppen az tűnik igazán érdekesnek, miként szabadulnak ki a változhatatlannak tűnő identitáselemek korlátai közül, hogyan válik egymás után választhatóvá megannyi olyan életviszony, amelyet egy-két nemzedékkel korábban többnyire még veleszületett és életre szóló adottságnak tartottak.

Mindennek fényében a premodern kor után a zsidó identitás egyes számú fogalmát sem tartom értelmes tételezésnek. Hogy mégis használják és könyvtárakat tölt meg irodalma, az véleményem szerint nem a realitása, sokkal inkább a tudományos diskurzus által megragadhatatlan volta mellett szóló érv.³²

A Franciaországban élő, vendégtanárként Magyarországon is megfordult Esther Benbassa a nem zsidó anyától és szefárd apától született és a zsidóságba betért Jean-Christophe Attiással egész kötetre rúgó dialógusban igyekszik tisztázni, mit is jelent a zsidó identitás a mából nézve a történelemben, illetve a kérdésnek az évszázadok folyamán kialakult komplexitásában. Amint Esther Benbassa mondja: „Az én származási helyemen, Törökországban, tágabban a muszlim Keleten tényleg nem tettük fel magunknak ezt a kérdést. Zsidónak születtünk, zsidóként éltünk, és ha szerencsénk volt, zsidóként haltunk meg ott, ahol születtünk.”³³

Szinte szó szerint ugyanezt a megállapítást teszi a premodern korok zsidóságáról a németországi zsidók személyes iratai alapján írt összefoglalásban Steven M. Lowenstein,³⁴ s jóval korábban igen hasonlóan jellemezte ezt a helyzetet az európai zsidóság történetének egyik hagyományosabb szellemű, rendkívül tekintélyes krónikása, Jakov Katz: „Nem pusztán véletlen, hogy az európai társadalom forradalmi korszaka olyan mélyen hatott a zsidókra. Okát a zsidó társadalom korábbi állapotainak szokatlan természetében kell keresnünk. Nagy általánosságban az akkori zsidó társadalmat tradicionális társadalomnak nevezhetjük, a kifejezés igencsak sajátos értelmében. A zsidóság önmeghatározásába társadalmuk egészét, vallásukat és kulturális értékeiket egyaránt a múltból vezette le, ezekhez mint a jelenben való tájékozódás forrásához ragaszkodott, s jövőbeli fennmaradását szavatoló eszközként támaszkodott rájuk.”³⁵

Ám Esther Benbassa továbbviszi ezt a gondolatot: „A mai identitásrobbanással szembesülve úgy tényleg, hogy nosztalgiát érzünk az egységes identitás iránt. Pedig valójában, figyelemre méltó módon, a zsidó világot már az emancipáció előtt is a helyzetek sokasága, az önértékelés sokrétű sége és a kulturális sokszínűség jellemezte. (...) A dolgok sehol sem a megálmodott egyszerűséget tükrözik. Sem a befelé fordulást, sem a »tisztaságot«. Az

³¹ Idézi PATAKI, 2004. 12.

³² A kérdéssel kapcsolatos viták főbb kérdéseit és irodalmát lásd GYÁNI, 2002. 119–160.

³³ BENBASSA–ATTIAS, 2004. 25.

³⁴ Lásd LOWENSTEIN, 2005. 144. („For the bulk of premodern Jews, Judaism was a way of life that one followed without much questioning. For this reason scholars distinguish between a relatively unreflective »traditional Judaism«, before modern times and »Orthodoxy« as a conscious decision to adhere to traditional practices and beliefs for ideological reasons.”)

³⁵ KATZ, 1995. 10. Lásd még KATZ, 2005.

»identitás« fogalma túl modern. Az emancipáció előtt a zsidó »identitás« nem úgy fejez ki, ahogy azt eddig általában képeztük, vagy ahogy azt elvárnánk.³⁶ (...) Az emancipációval egy új probléma merült fel: a választásé. A zsidó ember számára ezentúl rendelkezésre áll a választás lehetősége, és ez a választás egyben a meghasonlást is jelentheti. Ez a meghasonlás megfigyelhet különböző korszakokban. Egyetlen példa elégséges. Az olyan országokban, ahol a zsidókat legálisan nem emancipálták, de ahol sokan vágytak rá, mint Európa keleti országainak esetében, ott a XIX. században megfigyelhet az önéletrajzi irodalom virágzása, amely a modern zsidó lét nehézségeit írja le.³⁷

A zsidó identitás tehát „mint olyan”: fikció. Értelmezési keretként ezért csak igen jól definiált kontextusokban alkalmazható. Ám a zsidó identitás dimenzióit és az identitáselemek választhatóvá válását, illetve megválasztásuk módját és ezek reflektálását nagyon is ígéretes kutatási terepnek, ehhez pedig az önéletrajzi irodalmat kiváltképp értékes forrásnak tartom.

Zsidó önéletrajzi és memoáirodalom

A zsidó önéletrajzok és memoárok (a megkülönböztetés arra utal, hogy a visszaemlékező a saját életére vagy inkább korára helyezi a hangsúlyt) egyfelől a „zsidó tudományok”, másfelől a társadalomtörténet – pontosabban „Alltagsgeschichte” néven ismert válfajának – klasszikus forrása. A premodern időszak 19. századi tudós szövegkiadásoknak és elemzéseknek köszönhetően ismertté vált zsidó önéletrajzait, valamint a 19. század, illetve a 19–20. század fordulóján keletkezett és akkoriban is divatot teremtő munkákat az elmúlt néhány évtizedben magas példányszámban újra kiadták.

A műfaj napjainkban is olvasott „klasszikusa” például egy 17. századi velencei rabbi, Leon Modena Jehuda élete című önéletrajza (melynek első modern, 1911-es kiadásához Blau Lajos, a budapesti Rabbiképző igazgatója is hozzájárult).³⁸ Ezt 1980-ban a princetoni egyetem három oktatója, Mark R. Cohen, Natalie Zemon Davis és Theodor K. Rabb felvette az alapképzés tananyagába, és a szemináriumokból „kinőt” új fordítás, valamint a projektben részt vevő tanárok tanulmányai képezték azt a kötetet, amely az „avatatlan” egyetemista vagy érdeklődő laikus számára is élvezetessé teszi ezt az eredetileg héberül írt önéletrajzot. Szempontunkból ez azért különösen érdekes, mert Modena munkája szerkezetét és intencióját tekintve megegyezik Goldziher Ignác Naplójával. Az 1571-ben született velencei rabbi 47 évesen, elsőszülött fia halála után két hónappal kezdte írni önéletrajzát, amelyet aztán évenkénti összefoglalókkal bővített, olykor csak időközben megjelent műveit felsorolva. Önéletrajzának műfaja „erkölcsi végrendelet”,³⁹ azaz leszármazottainak morális épülésére szánta. Goldziher Ignác negyvenedik születésnapján kezdte vezetni naplóját régebbi feljegyzései és emlékei alapján, amelynek nyomtatásban megjelent első 122 oldala szabályos önéletrajz, csak itt vált át az írás naplószerű bejegyzések vagy a Modenáéhoz hasonló összegzések sorozatába, s mint maga is több helyen utal rá, ezt a dokumentumot is családjának, elsősorban két fiának szánta szerzője. Arra nézve, hogy az egészen rendkívüli olvasottságú Goldziher ismerte-e Leon Mo-

³⁶ BENBASSA–ATTIAS, 2004. 25.

³⁷ BENBASSA–ATTIAS, 2004. 57.

³⁸ MODENA, 1988.

³⁹ Lásd GRÜNWARD, 1937. 84. („A rabbinikus morálirodalom kedvelt m. faja a »végrendelet«, amely rendszerint tömör összefoglalása egy élet tapasztalatainak és iránymutatás az utódok számára.”)

dena önéletírását, semmiféle támponttal nem rendelkezünk. A másik nagy szenzációként fogadott önéletrajzi klasszikust, a jámbor özvegy, Hamelni Glückel (1645–1719) eredetileg jiddis nyelvű visszaemlékezéseit csak 1896-ban adta ki – a Goldziher által egyébként Naplója tanúsága szerint nem sokra becsült – Kaufmann Dávid. Elméletileg tehát az, hogy Goldziher nem említi az önéletrajzot, nem okvetlenül jelenti azt, hogy nem olvasta, vagy nem volt tudomása róla.

Michael Silber is csak találgatásokba bocsátkozhatott arra vonatkozólag, vajon Méir Ávrám Munk általa kiadott Életem történeteinek szerzője, Munkácsi Bernát édesapja ismerte-e a memoáriródalom zsidó és nem zsidó műveit.⁴⁰ De az általam elemzett többi magyarországi önéletrajzi feljegyzés, visszaemlékezés sem sokat hivatkozik előképekre, párdarabokra. Igaz ez a zsidó memoáriródalom napjainkban ismét rendkívüli népszerűségnek örvendő, Silber szerint már a 19. század végén is klasszikusnak számító művére, az 1753-ban a litvániai Nieszviczben született és 1800-ban Sziléziában meghalt Salomon Maimon (Salomon ben Josua) Élettörténetére is.⁴¹ Ez műfaját tekintve a pikareszk regény hagyományát elegyíti a filozófiai traktátuséval. A mai olvasó számára is rendkívül szórakoztató, helyenként kifejezetten kacagtató módon ábrázolja a 18. század kelet-európai zsidóságának vallási megosztottságát (hászidokat, mászkilokat és ezek olykor közös ellenségeit), valamint a szerzőnek a litván falvakban vagy Poroszország fővárosában zajló hétköznapijait, a „zsidó felvilágosodás” lelkes hirdetéséből fakadó viszontagságait. A már németül íródott munkát a humorista Moritz Gottlieb Saphir (1795–1858) irodalmi igényű önéletrajzi írásával lehetne párhuzamba állítani, de hangvételt, szarkasztikus humorát tekintve Vámbéry Ármin eredetileg angolul írott – magyarul a sokatmondó *Küzdelseim* címen megjelent – életéről és kalandjairól szóló munkája is erősen rokonítható vele mind pikareszk jellege, mind hangvétele okán. Nem tudunk arról, hogy hatott, hathatott-e – a magyarországi születésű és a pozsonyi gettóról egyedülállóan érdekes, szociografikus módszerrel megírt *Ein jüdischer Kaufmann, 1860–1911: Lebenserinnerungen* szerzője, Sigmund Mayerre az utóbbi idők egyik ugyancsak nagy közönségsikert megért női zsidó önéletírása, Pauline Wengeroff (1833–1916) hasonló célzatú és műfajú írása: *Memoiren einer Grossmutter. Kulturbilder aus der Geschichte der Juden Russlands im 19. Jahrhundert*.⁴² Biztosak lehetünk viszont abban, hogy későbbi megjelenése miatt ez a munka nem befolyásolhatta Schnitzer Ármin *Jüdische Kulturbilder (Aus meinem Leben)* című, 1904-ben kiadott, hasonló című és részben hasonló jellegű visszaemlékezését.⁴³

Németországban 1966-tól kezdődött az a gyűjtőmunka, amelynek eredményeképpen 1976-tól három kötetben megjelent a német zsidó magániratok *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte* címet viselő antológiája.⁴⁴ Tizenöt évvel később a nem lanyhuló érdeklődés jeleként ebből *Jewish Life in Germany. Memoirs from Three Centuries*⁴⁵ címmel adtak ki összefoglalást, de szá-

⁴⁰ SILBER, 2002. 342. Josef Bach magát a művet nem, de a zsidó felvilágosodás legismertebb személyiségei mellett Maimont is megemlíti rövid önéletrajzának bevezető részében. Lásd BACH, 1884, 8. Ágai József pedig kéziratában hivatkozott ugyan rá, de fia félreértette és a középkor legjelesebb zsidó filozófusára, Mose ben Maimonra vonatkoztatta a hivatkozást.

⁴¹ MAIMON, 1995.

⁴² WENGEROFF, 1908–1910.

⁴³ Mindkét munka műfaja „kultúrképek”, melynek megalkotója vagy legalábbis „prototípusának” szerzője Karl Emil Franzos. Vö. SCHÖNERT, 2002. 63.

⁴⁴ RICHARZ, 1976.; RICHARZ, 1979.; RICHARZ, 1982.

⁴⁵ RICHARZ, 1991.

mos zsidó történelemmel foglalkozó kutatóhely – így programszerűen a Leo Baeck Institute New York-i, londoni és berlini központjai – gyűjti és rendszerezi a legkülönbözőbb jellegű „személyes irodalmakat”.

Ezeknek a német köteteknek, ahogyan a princetoniak Leon Modena-projektjének is feltűnő vonása, hogy a munkában részt vevő kutatók a gazdaság-, illetve a társadalomtörténet szempontjából tekintették forrásnak az önéletrajzi megnyilatkozásokat.⁴⁶ Ezzel szemben Natalie Zemon Davis tanulmányának már a címe – *Fame and Secrecy: Leon Modena's Life as an Early Modern Autobiography* – is messze túlmutat a történettudomány akkori állásán és divatjain. Nem véletlenül kerülhetett be ez az írás a berlini Wagenbach kiadónál tíz évvel később megjelent, az életrajziséget a mentalitás és a történeti antropológia összefüggéseit szem előtt tartva boncolgató *Lebensgänge* című kötetébe.⁴⁷

Magyarországon Varga Péter⁴⁸ vizsgálja 19–20. századi zsidó szerzők német és jiddis nyelvű önéletrajzi írásait az alkotók nyelvi-kulturális identitása szempontjából.⁴⁹ Munkáinak érdekessége, hogy kiindulásuknak köszönhetően egyedülálló módon figyelmet fordítanak a magyarosodáshoz nem csatlakozó, az akkulturációs főárammal szembemenő, disszimilációs tendenciákra is. Varga az itt elemzendő források közül Moritz Gottlieb Saphir és Ágai Adolf írásai kapcsán tér ki a nyelvi identitás kérdésére.⁵⁰

A kvantitatív elemzés forrása és módszerei

Michael Stanislawski *Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning* című esszékötetében zsidó emlék- és önéletrajzi műveit utközteti számos egyéb forrással, megmutatva, hogyan alakítják ki, konstruálják meg a szerzők azt a zsidó identitásukat, amelyet a közönségnek – és az utókornak – szánnak.⁵¹ (Mely identitás egyébként, mint azt írásai meggyőzően bizonyítják, gyakran igencsak különbözik a korábbi tevékenységük, műveik vagy a kortársak tanúsága révén ismerttől.) Az irodalmi mércével mérve is remek esszék érvényessége azonban egyedi marad, és mivel az önéletrajzírók szerzőinek sora Josephus Flaviustól Sarah Kofmanig ível, már csak a korszakok és helyszínek igen nagyfokú szórása is megnehezíti általánosabb következtetések levonását.⁵²

Ha tehát az autobiografikus önreprezentációk alapján akarjuk vizsgálni a zsidó identitás alakváltozatait a 19. századi Magyarországon, joggal merül fel a kérdés: mihez képest értékelhetők-értékelendők az egyes önéletrajzok, visszaemlékezések? Mihez viszonyítható az egyéni élmény? Egy (öt, tíz, tizenöt, harminc) másik egyéni élményhez? Amelyek ráadásul időben-térben is különbözők? Mennyire egyéni az egyéni tapasztalat? Milyen közös vonások, milyen eltérések

⁴⁶ Vö. MODENA, 1988. XV.

⁴⁷ MODENA, 1988.; ZEMON DAVIS, 1998.

⁴⁸ Az ELTE BTK Germanisztikai Intézetében több mint tíz éve működő Jiddis Önálló Program vezetője.

⁴⁹ VARGA, 1996.; VARGA, 2001.; VARGA, 2002.; VARGA, 2002a.

⁵⁰ VARGA, 2001.

⁵¹ STANISLAWSKI, 2004.

⁵² GERŐ, 2005. 153. A lehetséges identitáspolitikák sokféleségének felmutatása okán ez a változatosság persze kifejezetten a kötet előnyére válik, kivált, ha figyelembe vesszük Gerő András álláspontját, mely szerint „a származáscentrikus szemlélet és a kvantifikációs módszertan szellemi energiáit és értelmezési lehetőségeit kimerítette”.

mutatkoznak meg a különböző szerzők személyes irodalmaiban, nyilvánossá tett identitásában? Mennyire általánosítható egy-két tucatnyi szerző tanúsága? (Az önéletrajzok, visszaemlékezések száma ráadásul két hatalmas cezúra – Trianon és a holokauszt – után válik számottevővé, a rendkívüli történelmi katalizmak és következményeik viszont nagyon is átszínezik a „boldog békeidők” utólagos megítélését.) Milyen forrásanyag segíthet valamiképpen felülkerekedni a „vagy túl általános, vagy túl egyedi” öröknek tűnő dilemmáján? A zsidók mely foglalkozási csoportjaiból kerültek ki az irodalminak minősíthető tevékenységet folytató szerzők? Melyek voltak körükben a jellegzetes életpályák? Pályájuk, életük mely mozzanatait tartották megörökítésre méltónak, tanulságosnak? Létezik-e olyan forrás, amely lehetővé tenné nagyszámú életrajzi önreprezentáció összehasonlítását?

Aligha van olyan 19. századi magyar történettel foglalkozó kutató, aki ne fordult volna már idősebb Szinnyei József Magyar írók élete és munkái című nélkülözhetetlen életrajzi lexikonjához.⁵³ Nyilván sokan meglepődtek a szócikkek következetlenségein, személyes hangnemén, mai fejjel fölfoghatatlan tobzódásán a látszólag teljesen irreleváns részletekben. Egy elképesztő munkabírású és szorgalmú múlt századi könyvtáros, a már életében „gőzhangya”-ként emlegetett id. Szinnyei József jóvoltából rendelkezünk egy egészen kivételes forrással⁵⁴ – barokkosan burjánzó önéletrajzok olyan aggregátumával, amely igen szubjektív, néhol érzelmes vagy indultatos tálalásban tartalmaz másutt nehezen vagy sehogy sem hozzáférhető információkat.⁵⁵ Ezek az „irreleváns” részletek teszik „a Szinnyeit” valóságos társadalom- és kultúrtörténeti aranybányává.

A gazdasági elittel kapcsolatos kutatásai publikálásakor Lengyel György már 1989-ben felhívta a figyelmet arra, hogy a különböző életrajzi lexikonok (így többek között az összes többi egyik alapjául szolgáló Szinnyei) egyfajta sematizmusként tartalmazzák társadalmi csoportok adatait.⁵⁶ A meghatározó e szempontból az, hogy miként alkotjuk meg forrásként a lexikont, azaz milyen kérdéseket teszünk fel a rendelkezésre álló anyagnak, milyen jellegű forráskritikát érvényesítünk, és végül milyen szintű következtetéseket vonunk le a kapott válaszokból.

Szinnyei a Magyar írók élete és munkái címszavai alapját képező formanyomtatványon az alkotói tevékenység, illetve a szerzői életpályák külsőlegesen meghatározóira és eredményeire kérdezett rá. „Munkám megkönnyítésére és önéletrajzok gyűjtésére 1885-ben blankettákat nyomattam és 3200-at küldtem szét, beérkezett 1415; azóta még 1500 érkezett hozzám.”⁵⁷ Az MTA Régi Akadémiai Levéltárában megta-

⁵³ SZINNYEI, 1891–1914.

⁵⁴ CZIGÁNY, 1997.

⁵⁵ Így például az Ágai Adolfnak szentelt címszó: „orvostudor, lapszerkesztő, a Kisfaludy-Társaság tagja, szül. 1836. márcz. 31-t l április 1-ére virradó éjjel Jankovácson, Bácsme gyében; atyja József, lengyel származású (ennek atyja és bátyja Ponjatovszky hívei lévén, Szibériába hurczoltattak és ott veszték el.) Ágai atyja, Rosenzweig József, 13 éves korában éjjel vándorolva s nappal erd. be húzó dva jött át Magyarországba; orvos lett s irt egy magyar munkát a Tetszhalálról, mely Klauzál Gábor támogatásával jelent meg; ezenkívül magyar remekírókat fordított héberre; a Szózat és néhány Pet fi-vers meg is jelent egy mainzi héber szaklapban; 1864-ben halt meg Nagy-Abonyban. Ágai Adolf kicsi korában Orahovicsán, Eszék mellett lakott; ezért négy éves koráig csak horvátul beszélt. Azután Péczelre hurczolkodván, elsajátította a magyar nyelvet; itten és később Nagy-Abonyban végezte az elemi tantárgyakon kívül az els. két gymn. osztályt, a 3-dikat Kanya Pál alatt Pesten, a többit a piaristáknál, a 8-dikat Nagy-Körösön. Azután Bécsbe ment orvosi tanfolyamra s 1862-ben orvostudor lett. Sokat utazott, bejárta egész Európát, Afrikát s Ázsiát egy részét.”

⁵⁶ LENGYEL, 1989. 9.

⁵⁷ GAZDA, 2002. 42.

lálható egy ilyen – Szilády Áronnak címzett – kitöltetlen nyomtatvány. A kettéhajtott írólap első oldalán a következő rovatok szerepelnek: neve, állása és címei; születési éve, hónapja s napja; árnevei, mikor és hol használta. Az ezek alá nyomtatott kísérőlevelében Szinnyei kérte, hogy a címzettek adják meg írói-szerkesztői munkásságuk, publikációik adatait.⁵⁸ A rendkívül tárgyyszerű kiindulás alapján jogosnak látszik a szerző/szerkesztő méltatlankodása: „az önéletrajzok felemlítése azon tévedést szülte, mintha én az illet életrajz megírása helyett az önéletrajzot adnám a nyomdába. Még eddig egyetlen életrajzot se nyomtattam le, ezt azért sem tehetem, mert egy életrajzíró sem alkalmazkodott munkám rendszeréhez; s t, többen azzal nekem még kétszeres munkát okoznak, mert a felhozott életrajzi adatok vagy munkálatok helyességér l gyakran meg is kell gy z dnöm, a rendszertelenségr l nem is szólva, de legbosszantóbb, mid n az önéletrajzíró fölösleges dolgokat és sokat ír; így pl. Jedlik Ányos tizenhét ívet küldött, Ney Ferenc pedig még többet; mind a kett b l másnak volt haszna, mert a kéziratot fölhasználták emlékezésedhez.”⁵⁹

A felkért szerzők fegyelmezetlenségét mi sem illusztrálja jobban, mint saját magáról írott és több mint 13 800 (!) karaktert kitevő szócikke.⁶⁰ Terjedelmi okokból itt csak a szigorúan vett életrajzi rész következik (5160 „n”), cikkeinek felsorolása további mintegy 2800, munkáinak lajstroma és a rá vonatkozó irodalom újabb 5780 leütés.

„Szinnyei József (id sb)

kir. tanácsos, a m. tudom. Akadémia levelez tagja és a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárának igazgató- re, Ferber Alajos szításmester, korcsmáros, borkeresked , majd a révkomáromi dunai röpül -híd-, a vágdunai állóhíd- és piaczi-vám bérl jének és Hikker Juliánának fia, szül. 1830. márcz. 18. Rév-Komáromban. (A hazai Ferber család, melynek minden ága a vas megyei Pinkaf r l vette eredetét, 1582. febr. 21. Rudolf királytól megújított magyar nemesi címeres oklevelet kapott). Atyjának (1835. febr. 8) és anyjának (1836. máj. 9) történt halála után, három nőjével együtt atyai nagynénjéhez a «timárház»-ba került nevelésbe. A gymnasium I-VI. osztályait szül városában a szent Benedek-rendieknel 1839-1845-ig járta (a II. és III. osztály kivételével, ezeket a tót nyelv elsajátítása végett 1840-42-ben Nyitrán a piaristáknál végezte); a bölcséleti I. osztályt a pesti egyetemen 1845-46-ban hallgatta, mid n Horvát István, Ránolder, kés bbi veszprémi püspök és Verner voltak tanárai; a bölcséleti II. és a jogi I. osztályt a gy ri akadémián 1846-48. végezte. Ekkor a korábban bevégzett iskolai év után május 31. a budai várba sógorához, Beóthy Zsigmondhoz, ki akkor kultuszminiszteri fogalmazó volt, költözött és harmadfél hóig Lemouton János egyetemi tanártól francziául tanult. Ferber családi nevét 1848. júl. 29. változtatta Szinnyeire. Azon év (1848) aug. Komáromba távozott és ott nemzet ri gyakorlatokban vett részt; okt. 21. pedig beállott a 37-ik zászlóaljhoz közhonvédnek és a várba Meszlényi Jen térparancsnok-ezredes irodájába vezényelték; decz. azonban, mint rmester, tényleges szolgálatba lépett a zászlóaljhoz, hol átélve a négyheti bombázást és 13 csatát, 1849. jún. 21. kinevezték hadnagynak, aug. 29. pedig f hadnagynak a 203. honvéd-zászlóaljhoz; okt. 3. mint komáromi kapituláns letette a fegyvert. 1849. októbert l 1853 augusztusig sógoránál, Be thy Zsigmond ügyvédnél lakott Komáromban

⁵⁸ MTA Ms 4451/325. (A kísérőlevél szövege a következő: Felkérem t. Uraságotat, hogy a Magyar Írók Névtára-hoz szíveskedjek életrajzi adataival és irodalmi m kódésének jegyzékével hozzájárulni. A túlsó lapra szíveskedjek följegyezni önálló munkáinak rövid címét, a nyomtatási hely- és évvel; továbbá mely lapokat szerkesztett, vagy melyeknél m kódott mint munkatárs; szépirodalmi munkálatainak és más szakbeli cikkeinek följegyzését is kérem, a hírlap czíme és az évnek kijelölésével; ha ez nem lehetséges, legalább azon lapok és az évfolyamok följegyzését kérem, s melyekben cikkei megjelentek. Budapest, 1885. febr. 10. Id. Szinnyei József, az egyetemi könyvtár els re.)

⁵⁹ GAZDA, 2002. 45.

⁶⁰ Bár lehet, hogy a Petőfiről írott szócikke a maga 209 835 leütésével még meggyőzőbb példa.

és irodájában segéd volt; ezen idő alatt tanult franciául, angolul, olaszul és spanyolul. 1853. aug. 28. n ült vette Gancsházi Gancs Klementinát és Gancsházára (Pozsonym.) költözött. 1854-ben Pozsonyba tette át lakását és 1855–1864. július 9. u. ott Samarjay Károly író és ügyvéd irodájában segédkedett. 1864. július 19. a pozsonyi «Hungária» biztosítóbank hivatalnoká lett; midőn ez a bank megbukott és beolvadt a pesti «Nemzeti» biztosítótársaságba, ennek volt a tisztviselője és 1869. máj. 1. Pestre költözött; 1872. azonban ez is megbukott. 1872. decz. 23. a budapesti egyetem könyvtárához kinevezték másod-könyvtartisztnak. Pozsonyban tartózkodása alatt nagyobb-részt történelemmel foglalkozott és különösen a magyar családok genealogiájával; az ottani megyei levéltár felhasználásával több pozsonymegyei család történetét és leszármazási táblázatát küldte Nagy Ivánnak «Magyarország családai» című munkájába. 1862-ben azonban Pákh Albert buzdítására a magyarországi hírlapirodalom ismertetésére tért át és azon idő alatt fogva a Vasárnapi újságnak állandó munkatársa volt. 1875. apr. 26. ideiglenes első könyvtárigazgatói teendőket ideiglenes vezetésével bízott meg és a könyvtárrendezési munkálatok az ügyelete és közreműködése mellett végeztettek. 1879. júl. 29. első állásában véglegesen megér sítettek. Ez időben egy országos hírlapkönyvtár létesítését tekintve legfőbb feladataul, melynek érdekében nemcsak a napi sajtóban írt cikkeket, hanem kormánysegélyvel 1885-87-ig Magyarország és Erdélynek majd minden városában megfordult a hírlapok összegyűjtése céljából. 1888. nov. 9. az egyetemi könyvtártól a M. N. Múzeum hírlapkönyvtárához írt minőségben áthelyeztetett. 1901. igazgatói tisztségre nevezték ki. 1896. szept. 21. a kereskedelmi miniszter az ezredéves országos kiállítás II. (közművelődés) csoportjához tagjának nevezte ki; munkásságaért 1897. febr. 2. felsége legfelsőbb elismerését és a miniszter köszönetét nyilvánította. Felsője 1897. apr. 29. kelt okirattal a királyi tanácsosi címet adományozta neki. A m. tudom. Akadémia 1899. máj. 5. megválasztotta levelező tagjának; a M. Történelmi Társulatnak alapító és 1878. decz. 5. óta igazgató választmányi tagja, a Kisfaludy-Társaságnak alapító tagja, a M. Heraldikai és Genealogiai Társaságnak alapítvása (1883) óta választmányi tagja, a múzeumok és könyvtárak országos tanácsának tagja; 1902. márcz. 23. az 1848-49, honvéd-egyletek országos központi bizottsága rendes tagjának, 1905. máj. 17. a Komárom vármegyei és városi múzeum-egyesület tiszteleti tagjának, 1908. jan. 6. a Petőfi-társaság szintén tiszteleti tagjának választotta.

Utazásai: Részt vett a történelmi társulat kirándulásaiban (1876. Gömör, 1877. Pozsony, 1879. Erdély, 1881. Eperjes, Kassa, 1883. Sopron, 1887. Déva, Vajda-Hunyad); Olaszországban (1881. Velence, Firenze, Róma, Nápoly, Capri, Castellamare, Pompeji, Pisa); az írók és művészekkel (1882. az Aldunán: Belgrád, Orsova, Turn-Severin, Sinaia, Ada-Kale, 1884. Munkács, Máramaros-Sziget, Debreczen, Hortobágy); mint a keleti Kárpát-egyesület tagja 1886-88. a Kárpátokat és környékét nagyjából gyalog járta be), volt Velenczében (1892. egy hónapig), Bécsben (többször, különösen az 1873. kiállításon), Stájerországban stb.”

Mint a kísérőlevélből látható, Szinyeyi a hatalmas munka készítése során – az első füzetét 1890. január 12-én jelent meg, az utolsó csak halála után, 1914-ben – nem kérdezett rá a szerzők vallására.

Mégis igen sokan adtak olyan választ, amelyből többé-kevésbé közvetlen módon kiderül vallási hovatartozásuk: vagy egyenesen beleírták a szövegbe, vagy az életrajz fontosnak ítélt elemei között szerepel (zsidóknál például a Talmud tanulmányozása, a héber, a jesíva látogatása és még számos olyan adalék, amely igen erősen valószínűsíti az illetők zsidó családba születését). A hasonló, felekezetre következtetni engedő adatok sorolása egyébként minden más felekezeti válaszadónál is előfordul. A kéretlenül szolgáltatott – ám számunkra nagyon is érdekes – információk között ott található ezen kívül még az apa – és olykor az anya – neve, foglalkozása, a szerző iskolái, magántanítói és a saját magántanítókodása, a nyelvi háttér (mikor tanult meg magyarul, hova „adták magyar szóra”, milyen más nyelveket ismer), az életkörülmények, hogy hol járt

külföldön (Eötvös vagy Trefort ösztöndíjával vagy anélkül), a tanárok, a mesterek, a pályája jelentős állomásai, a közéleti (többek között felekezeti) funkciók és elismerések.

Hasonló, bár részletesebb kérdőívet küldött ki az 1915-ben kiadott Szendrei-Szentiványi-féle művészlexikon szerkesztőse, ám az alkotók szüleinek neve, foglalkozása és vallása után ez sem érdeklődött.⁶¹ Érdekes módon azonban a tízes évek közepén a visszaérkezett és kitöltött kérdőívek már nem tartalmaznak annyi „felesleges”, kérértlen adatot, mint amennyi Szinnyeihez érkezett, és a művészek vallása is csak egészen rendkívüli esetben jelenik meg a lexikon szövegében.⁶² A jelenség az eredeti kérdőíveket lapozgatva annyira nyilvánvaló, hogy a kutató kénytelen arra gondolni, a két lexikon anyaggyűjtése között eltelt évtizedekben a célközönség – azaz az alkotók – is megszokták-kitanulták a műfaj pozitívista szabályait, s mintha a köz- és magánszféra elhatárolása is világosabbá vált volna – szerkesztők és válaszadók számára egyaránt. A felekezet-megjelölés szinte teljes mellőzése ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a dualizmus utolsó éveiben erről olyan „semleges” közegben, mint egy életrajzi lexikon, nem kell, s talán nem is illik megemlékezni.

Teljesen eltérő gyakorlatot folytatott Szinnyei munkájának következő nemzedékbeli továbbvivője, Gulyás Pál, aki sokkal szakszerűbbnek és korszerűbbnek tűnő módszerekkel összeállított életrajzi lexikonja kérdőívében a név és a születés helye, éve, hónapja, napja után harmadik legalapvetőbb információként a szerzők vallását firtatta – igaz, az ő művének 1939-ben jelent meg az első kötete.⁶³

Ha nem lexikonként használjuk, hanem önreprezentációk csokraként olvasuk a Szinnyeit, feltűnő ismétlődésekre leszünk figyelmesek. Már csak a műfaj szabta sajátosságok miatt is hasonló – más források alapján nem számszerűsíthető – mozzanatok követik egymást az egyes szerzők életében, s pusztán az olvasás során is jellegzetes pályáívek rajzolódnak ki. Jogosnak tűnt hát a feltételezés, hogy a szócikkekben említésre méltónak tartott – gyakran a szöveg eredeti kommunikációs célja szempontjából teljesen feleslegesnek tűnő – mozzanatok, azaz egy népesebb sokaság egyénileg rendre fontosnak ítélt élményeinek több szempontú elemzése alapján pontosíthatók, árnyalhatók, vagy esetleg korrigálhatók lesznek a korszakról kialakított elképzeléseink.

Ezt a szócikkek annak ellenére lehetővé tehetik, hogy alig egytizedük készült a már említett „önéletrajzi adatok” alapján: az összesen 30 000 szócikkből mindössze 2915.⁶⁴ (Ahhoz képest, hogy 3200 blankettát küldött szét, igen szép eredmény. Még akkor is, ha – amint erre a későbbiekben még visszatérünk – levelek sokaságát kellett megírnia, gyakran évekig kellett várnia, míg végre megkapta a választ.) Szinnyei saját készítésű hosszabb szócikkei semmiben sem különböznek a neki elküldött önéletrajzok alapján szerkesztettektől. Különböző források, hírlapi méltatások, ünnepi laudációk, gyászjelentések, nekrológok és rokonok, barátok visszaemlékezései, „szíves közlései” révén nyert információk felhasználásával képes mellékesnek tűnő adalékokat sorjázatva személyes hangvételűvé tenni lexikonjának egyes életrajzait. Láthatjuk ennek persze fordítját is: gondolhatnánk, hogy ő szabta ugyanolyanra a beérkezett önéletrajzokat. Ezt azonban módunkban áll ellenőrizni: a lexikon alapjául szolgáló önéletrajzi

⁶¹ SZENDREI-SZENTIVÁNYI, 1915. A kérdőív a Magyar Nemzeti Galéria archívumában található.

⁶² Például a Hermann Cohnnak született Alconière Tivadar címszavában.

⁶³ GULYÁS, 1990–2002.

⁶⁴ Az elektronikus verzió keresőprogramja szerint a megjelent anyagban csupán 2804 hivatkozás szerepel „önéletrajzi adatok”-ra.

adatokat, azaz a kitöltött blanketták és választlevelek egy részét ma is őrzi az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.⁶⁵

A rengeteg levelet átnézve azonban már nem is tűnik annyira megalapozatlannak a Szinnyei által méltatlankodva visszautasított gyanú, miszerint ő az életrajzok megírása helyett az önéletrajzokat adta volna nyomdába. Úgy látszik, gondosan megőrizte a szerzők fordulóit, s ha mégis kihagyott valamit, az nemigen tűnik lényegesnek.

Van-e mégis látható nyoma a beavatkozásának, tetten érhető-e bármiféle elfogultság? Szinnyei elfogultsága tagadhatatlanul érzékelhető – többször is. Először is mágnesként vonzotta minden, ami ma a bulvár kategóriájába tartozna. Egyik talán kissé megmosolyogtató mániája a színház, annak minden vonatkozásában. Így kerülhettek életrajzi lexikonja lapjaira még a legeldugottabb vidéki műintézmények sűgői is, ha valahol a nevükkel találkozott. Ugyancsak ellenállhatatlan vonzerőt gyakoroltak rá a rendőri hírek, gyilkosságok, párbajok, családirtások, árvizek, halálos betegségek és egyéb katasztrófák. Ha ilyesmit látott valamelyik szerző életrajzában, mindig beillesztette munkájába.⁶⁶

A másik feltűnő elfogultsága a magyarító törekvések lankadatlan népszerűsítése. Szinnyei szócikkai összeállításakor, illetve miután a beérkezett „önéletrajzi adatokban” kijavította a könyvészeti pontatlanságokat, ha oka és módja adódott erre, az 1895-ban megjelent Századunk Névváltoztatásaiból,⁶⁷ valamint a hírlapokból még azt is kinézte, hogy az illető mikor és miről magyarosította a nevét. Ezzel korántsem az volt a célja, hogy lerántsa a leplet a magyar név mögött megbúvó betolakodókról. Épp ellenkezőleg! Viszonylag régi nemesi család sarkaként⁶⁸ ő maga is magyarosította nevét.⁶⁹ Elismerőleg emlékezett meg minden

⁶⁵ OSZK 1931-9., Oct. Hung. 881. Szinnyei József: Magyar Irók névtára, hirlapirodlalmi és szinészeti jegyzetek, családtörténeti följegyzések, I-XXIV. doboz.

⁶⁶ Illusztrációként álljon itt két példa (az eredeti helyesírással).

„Katz Cecil, nagyvárad szép asszony volt, Weisz Mór ottani magánhivatalnok neje, egy budapesti nagykeresked leánya. Szülei nem kimélték a költséget, tanították idegen nyelvekre, zenére, énekre. Megcsodált szépsége volt a városi báloknak, a kedvel k hangversenyein mint zongoravirtuózt tapolták és ambíciója irodalmi sikereket is aratott; francia, angol és olasz írók munkáit fordította a napilapok tárczáiba. 1880 körül egész vagyont vitt hozományul fiatal férje házába. Férje azonban 1882-ben elkergette, mert botlott, és az egykor tisztas helyzetben lev asszony végre oda jutott, hogy csak leány nevében említették. Lassankint úgy elzüllött, hogy kikerült az utcára, onnan 1895-ben a dologházba, hol aug. 26. a kötényéb l csinált hurkon az ajtósarokra akasztotta föl magát. Még idejében levágták és eszméletlen, de él állapotban a kórházba vitték, hol szeptember 20. meghalt.

Munkája: Szegett szárnynyal. Regény. Irta: Egy asszony. Bpest, 1878. (Regényében egy el kel asszonyt festett, a ki elbukik és teljes elzüllését öngyilkossággal végzi. Az írón nem gondolta, hogy saját regényét írja meg.)

Nagyvárad 1895. 200. sz. Budapesti Hirlap 1895. 234. sz. Szabadság (Nagyvárad) 1895. 194. sz.”

„[pic][pic]Krishaber Mór, orvosdoktor, egyetemi tanár, szül. 1833-ban Kulán szegénysorsu szül kt l; orvosdoktorrá lett 1860-ban Bécsben, azután Orosházán telepedett le mint gyakorló orvos; kés bb Párizsba költözött. A francia f város egyik tekintélyes orvosa s az egyetem rendes tanára lett. Meghalt 1883. apr. 10. Párizsban. Halála el tt 8 nappal a francia akadémia oda ítélte neki a Monthyon-féle 20,000 frankos díjat, melylyel a tudomány terén csak kiválóbb felfedezéseket szokott jutalmazni. A gége orvostana sokat köszön K.-nak. Megható az is, hogy a ragályos hagymáz, melynek áldozatul esett, egész családjában dühöngött (meghalt K. anyja, neje, ennek anyja, a szakácsné és a szolgál.) Az Orosháza cz. lapnak munkatársa volt és 1877. jan. 21-t l márcs. 25-ig szerkesztette is azt Anonymus névvel. Oláh Gyula, Magyarországi Közegészségügyi Statistikája. Bpest, 1876. 60. l.

Vasárnapi Ujság 1883. 16. sz. (Nekr.) és gyászjelentés.”

⁶⁷ SZENTIVÁNYI, 1895.

⁶⁸ Lásd az idézett Szinnyei-címszót: „A hazai Ferber család, melynek minden ága a vasmegyei Pinkaf r l vette eredetét, 1582. febr. 21. Rudolf királytól megújított magyar nemesi czimeres oklevelet kapott.”

⁶⁹ Ugyanott: „Ferber családi nevét 1848. júl. 29. változtatta Szinnyeire.”

egyres szerző magyarázó tevékenységéről, a magyar nyelv és a hazafias érzület terjesztése érdekében kifejtett munkájáról. E tekintetben sem mutatkozik különbség a teljességgel általa szerzett, illetve a beérkezett önéletrajzi adatokon alapuló címszavak közt:⁷⁰ a magyar irodalomnak Toldy Ferenc által építeni kezdett panteonját kiegészítendő a lankadatlan szorgalmú Szinnyei nyilván annak éppen aktuális és lehető legteljesebb név- és címtárát akarta elkészíteni.

A Szinnyei-féle életrajzi lexikon tehát nemcsak alig szerkesztett, első kézből származó önreprezentációkból épül fel, hanem a szerkesztője által írott címszavak is olyan forrásokon alapulnak, amelyeket a szerzők és közvetlen családi, baráti környezetük tagjai eleve a nyilvánosságnak szántak. Ha mind nem is tekinthető elsődleges személyes irodalomnak, valamilyen személyes megnyilvánulásra, sajtóban megjelent önvallomásra, személyes közlésekre épülő méltásra vezethetők vissza.

Ezért tűnik hasznosnak e lexikon önéletrajzi szócikkei alapján számszerűsíteni és elemezni a zsidó identitás szempontjából relevánsnak tűnő jellemzőket. Ehhez mindenképp el kell dönteni, hogy kit tekintünk zsidónak, és meg kell határozni a számítások vélt érvényességi körét.

Jóllehet, magam is úgy vélem, a származási (kivált a „nürnbergi”) szempont nem lehet mérvadó az egyéni identitásokról szólva, mégis annak alapján lehet a legkönnyebben kigyűjteni a vizsgálandó szerzőket, hogy azok zsidó családba születtek-e. Így számításba vehetők mindazok szócikkei, akiknek a családja születésükkor zsidó volt, azoké azonban nem, akik szüleik kitérése után születtek (így Ballagi Mór és Károly igen, a fiaik, a Szinnyeiben ugyancsak szereplő Aladár, Béla, Géza, János, László viszont nem). Ha ugyanis abból indulunk ki – amint ezt Gerő András idézett munkájában is teszi⁷¹ –, hogy a zsidó identitáspolitikának részét képezi a zsidó identitás nem vállalása, akkor érdemes megvizsgálni, hogy aki beleszületik, mit választ, illetve hogy az identitását nyilvánosnak tartja-e, explicitte teszi-e vagy sem. A Szinnyei-féle lexikon ennek árnyalt elemzését ugyan nem teszi lehetővé, mégis nyújt e tárgyban valamiféle – kortársi – tájékoztatást. Ugyancsak információkkal szolgál a lexikon a zsidó neveltetésről, szocializációról, anyanyelvviségről, pályaelképzelésekről – csupa olyasmiről, ami Bourdieu habitus- és diszpozíciófogalmában is megjelenik.⁷²

E célból tehát a Szinnyei 30 000 címszavát összevettem a Zsidó Lexikon elektronikus változatának teljes névanyagával,⁷³ az „izraelita” hallgatóknak a kolozs-

⁷⁰ Például Reich Ignácról halála után írta meg Szinnyei a címszót, míg Farkas Albert elküldte neki önéletrajzi adatait, a két címszóban mégis hasonló súllyal szerepel a magyarosító törekvés. Felmertülhet persze a gyanú, hogy a nem magyarázó szándékú zsidó szerzők eleve kevesebb teret kaptak Szinnyeitől, erre látszana utalni a korában legnagyobb tekintélyű pozsonyi jesívát vezető Mose Schreibernek – aki könyve címe után Hátám Szóferként volt ismert – szentelt szócikk („Schreiber Mózes, f -rabbi Pozsonyban. Munkája: Dank-Predigt nach überstandener Cholera-gefahr, gehalten in hebräischer Sprache. In's Deutsche übersetzt von Moses Eisner. Pressburg, 1832. Allg. illustr. Juden-Zeitung 1860. 11. szám, arczk. Petrik Bibliogr.”). Ám akkor mi indokolja, hogy fiára („Schreiber Simon, rabbi, sch. Moses f rabbi-iró fia, szül. 1821-ben Pozsonyban; 1842-ben rabbi volt Izraelita-Nagy-Mártonban (Mattersdorf, Sopronm.). 1860-ban meghívták Krakkóba, hol a galicziai orthodox zsidóság vezére volt, 1879-ben megválasztották az osztrák parlamentbe, 1880-ban alapította a Mahazike ha-Dat zsidó folyóiratot, mely jelenleg is fennáll Lembergben, hol 1883. márcz. 25. meghalt. The Jewish Encyclopedia. New-York, 1905. XI. 111. l.) ennyivel több szót vesztetett Szinnyei? Az önéletrajzi adatokon alapuló szócikkeknek a fennmaradt kéziratokkal való tételes összevetése alapján e megállapítások nyilván finomodhatnak, ami további forráskritikai megjegyzésekre adhatna alkalmat.

⁷¹ GERŐ, 2005. 156–160.

⁷² BOURDIEU, 2002. 11–29.

⁷³ <http://zsidlex.extra.hu/> (Utolsó letöltés: 2008. február 12.)

vári és a pesti egyetem matrikulakönyveiből kigyűjtött névsorával⁷⁴ és Boros Lajosnak a magyarországi zsidó temetők adatait tartalmazó Öröklét című internetes oldalával.⁷⁵ Ennek eredményeként 1424 olyan címszót találtam, amely zsidó születésű szerzőre vonatkozik, ezek közül 317 íródott önéletrajzi adatok alapján.

Még a zsidó sokasághoz erősen illeszkedő életrajzi adatok esetén sem tekintetem elengedőnek a kiválasztáshoz a nem magyar vezetéknevet, illetve az eredeti név említését, mivel a németes csengésű név önmagában semmire sem bizonyíték.⁷⁶

A kétféle korpusz – az összes zsidó szerzőre vonatkozó és az önéletrajzi adalékok alapján készült szócikkek – vizsgálatához ezután megfelelő módszert kellett találnom. A kollektív életrajz az újkori elitcsoportok vizsgálatában a két világháború közötti angol kutatások óta általánosan használt eszköz, újabb virágzása a francia kvantitatív vizsgálatoknak, majd a mikrotörténelem – elsősorban olasz – képviselőinek köszönhető.⁷⁷ De a német társadalomtörténészek is hatalmas, részint ma is folyó projektekben elemzik a különböző elitcsoportok életpályadatait (gondosan ügyelve arra, hogy kutatásaikat „kollektive Biographik”-nak, ne pedig prozopográfiának nevezzék, mivel e kifejezés szerintük az ókori és középkori viszonyoknak van fenntartva).⁷⁸

A közelmúltban végzett hasonló célzatú magyarországi vizsgálatok közül e dolgozat kérdésfeltevése szempontjából elsősorban a Kövér György szerkesztésében megjelent Zsombékok című kötet – ebben is kiváltképpen Bácskai Vera és Kovács I. Gábor – tanulmányai, Welker Árpád 2006-ban és Horváth J. András 2007-ben megvédett disszertációja voltak hasznosak.⁷⁹

Ám a rendelkezésre álló források a hagyományos kollektív életrajz elkészítését nem tették volna lehetővé, hiszen egyes adatok előfordulása esetleges, ellenőrzésük pedig évtizedekbe telne, ha egyéb, kiegészítő források híján nem lenne amúgy is eleve lehetetlen. De nem is ez volt a cél, hiszen a vizsgálat nem egy adott csoport életpályamintáinak felvázolását, hanem a tagjai által nyilvánosságra hozni fontosnak tartott élettörténeti mozzanatok, illetve az azokra vonatkozó reflexiók összesítését, rendszerezését tekintette tárgyának. Mindazonáltal a Szinyei zsidó kortársai által beküldött önéletrajzokon alapuló 317 fős sokaság esetében valamilyen biztosítani kellett a sokszor igen különbözőképpen

⁷⁴ Itt mondok köszönetet Nagy Péter Tibornak, aki ezeket rendelkezésemre bocsátotta. Az adatbázis a „Zsidó diplomás elit az 1867 és 1900 közötti Magyarországon” című, Nagy Péter Tibor vezetésével az 1991 óta működő Temkában (A társadalomtudományok eszközürendszerének és módszereinek korszerűsítéséért alapítványban) folyó vizsgálat keretében jött létre, amely a Karády Viktor irányítása alatt a diplomás elitek egészét áttekintő Az egyetemet végzett értelmiségi elit rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században, különös tekintettel a foglalkozási, nemi, regionális, felekezeti és nemzetiségi egyenlőtlenségekre NKFP-kutatás része. (<http://www.okszoc.n1.hu/linkek.htm> – utolsó letöltés: 2008. február 12.)

⁷⁵ <http://www.oroklet.hu/> (Utolsó letöltés: 2008. február 12.)

⁷⁶ Vö. MUGDAN, 1994. („In Germany, even the names »Kohn« and »Lewin« can have a non-Jewish origin, as can »typically Jewish« names like »Salomon«, »Wolf«, »Goldbach«, »Landauer« etc. etc. In other words, it is never permissible to assume that a family is (or was) Jewish merely because of its name.”)

⁷⁷ A kérdésről átfogóan CZOCH, 1999.

⁷⁸ Itt talán elég csupán egyetlen intézet, a kölni ZHSF – Zentrum für Historische Sozialforschung – példáját felhozni, ahol 1987 óta, jórészt a Deutsche Forschungsgemeinschaft és a Deutsche Bundestag anyagi támogatása segítségével négy nagyszabású projektet fejeztek már be, és a „Historische Parlamentarismus-, Eliten- und Biographieforschung” keretében jelenleg is fut a BIOWEIL (Biographien der Parlamentarier in den deutschen Landtagen der Weimarer Republik), a BIORAB (Biographisches Handbuch der Mitglieder deutscher Nationalparlamente”, Teil III: 1919–1933) és a BUMAST (Biographische Merkmale der Abgeordneten des Deutschen Bundestags) című kutatás. (<http://zhfs.za.uni-koeln.de> – utolsó letöltés: 2008. február 12.)

⁷⁹ KÖVÉR, 2006; WELKER, 2006; HORVÁTH, 2007.

megfogalmazott adalékok összehasonlíthatóságát, és erre egy szociológiai kérdőív kidolgozása, majd a szócikkek „kikérdezése”, és a kérdőív segítségével elvégzett kódolás kínált módot, azaz voltaképpen egységes adatbázissá szerveztem a szócikkek tartalmát.⁸⁰

Nem csekély problémát jelentett, hogy milyen kérdéseket tartalmazzon a kérdőív, amint az is, hogy a válaszlehetőségek mennyire térjenek el a szócikkekben szereplő megfogalmazásoktól. A „próba szerencse” módszer révén végül egy olyan kérdőívet, illetve kódutasítást állítottam össze, amely kiterjed ugyan néhány „hagyományos” életrajzi adatra, érdemi részét azonban éppen az együtt sehol másutt fel nem lelhető adalékok alkotják. (Például hogy a szerző járt-e héderbe, jesívába, mi volt az első nyelv, amelyet megtanult, volt-e magántanítója, ő maga volt-e magántanító, milyen nyelveken publikált, milyen témákban, folytatott-e és ha igen, milyen jellegű magyarosító tevékenységet, részt vállalt-e a felekezeti vagy közéletben, megemlíti-e valamilyen formában saját vagy valamely családtagja 1848/49-es szereplését, járt-e külföldön, kapott-e ösztöndíjat, hány helyen élt hosszabb ideig, milyen elismerésekben részesült stb.).

Mivel az önreprezentációk érdekelték elsősorban, kutatásokonómiai okokból el kellett tekintenem mind a szerzőknek, mind apáiknak a korabeli nomenklatúra szerinti foglalkozási besorolásának figyelembe vételétől, és ugyanez okból le kellett mondanom a születési hely földrajzi és településhálózati nyilvántartásáról és osztályzásáról. Az első esetben kicsit egyszerűsítve átvettem a szerzők által használt foglalkozás-megjelöléseket, a születési és a lakóhellyel pedig csak a mobilitás ténye, tehát pusztán a dinamika számszerűsítése szempontjából foglalkoztam. Bizonyos kérdésekről a kódolás közben kiderült, hogy vagy túl sok – ezért e kutatás személyi feltételei mellett feldolgozhatatlan – az ezekkel kapcsolatos adat (a magyar kulturális és közélet mely szereplőit említi meg), vagy túl kevés (szülei eredetileg milyen pályára szánták).

Ezek után létrehoztam az ágostai evangélikus „kontrollcsoportot”: annak a 184 önéletrajzi adatokkal szolgáló szerzőnek a halmazát, akik lutheránus vallásukat explicite megjelölték. Az ő esetükben egyszerűsítettem a kérdőívet. Kihagytam több olyan kategóriát, amely az egész csoportnál megegyezett (például kis- és középiskolái), illetve amelyre csak kivételesen akadt adat (első nyelve, volt-e magántanító). Tekintettel arra, hogy az ágostai evangélikusok esetében nem állt rendelkezésemre olyan adatbázis, amellyel összevettem volna a Szinnyi címszavait, csak azok szövegére hagyatkozhattam. Ezért tudtam csupán azokat a címszavakat kigyűjteni, amelyekből egyértelműen kiderült a tárgyalt szerzők felekezete, mivel pedig ezek szinte kivétel nélkül lelkészek és felekezeti iskolák tanítói, tanárai voltak, ezért a foglalkozást külön nem jelöltem.

Az így kialakított adatsorok alapján nemzedéki bontásban vált összehasonlíthatóvá az önéletrajzi önreprezentációk néhány fontos eleme. A nemzedéki bontás ez esetben azonban csupán kerete, nem pedig tárgya volt a kutatásnak. Bár bizonyára rendkívül érdekes és ígéretes vállalkozás lehetne annak tisztázására vállalkozni, milyen emlékezzethagyományozási stratégiával íródtak a szóban forgó személyes irodalmak (annál is inkább, mert többnek ez volt a verbális is kifejtett célja), erre e munka keretében nem nyílt mód. Itt tehát a nemzedék olyan pragmatikus keret, amely lehetővé teszi több személynek a csoportba rendezését születése és alapvető élményei alapján.⁸¹

⁸⁰ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Ladányi Jánosnak a módszertani ötletért.

⁸¹ MANNHEIM, 1969. 61. („Valamely egyidőben belépő nemzedék rokon elhelyezkedéséről [...] csak annyiban beszélhetünk, amennyiben közös összefoglaló eseményekben és élettartalmakban való potenciális részvé-

Nyilvánvaló, hogy az ezek alapján elvégzett statisztikai számítások nem azt tükrözik, hány szerzőnek volt nem magyar az anyanyelve, hányan jártak valóban héderbe vagy jesívába, mekkora volt az időlegesen magántanárként megélni kényszerülők száma, és így tovább. Az így nyert arányok inkább azt jelzik tendenciaszerűen, mely időszakban mely önéletrajzi adalékokat tartották önbemutatók szempontjából relevánsnak a szerzők: ha valamelyik adatból feltűnően sok van, mások meg gyakorlatilag eltűnnek, az mindenképpen értelmezést igényel. Az adatok értékelésekor természetesen komoly nehézséget okoz minden esetben megkülönböztetni a megfogalmazott következtetések referenciaszintjét (azaz azt, ami nagy valószínűséggel „így volt”) attól, amit a „szerző fontosnak tartott közölni”. A különböző szempontok számszerűsítése elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy a hosszabb önéletrajzi jellegű szövegek elemzésével összevetve kitérjünk, mi az, ami azokban egészen egyedi, és mi tekinthető nagyobb csoportokra (értelmi foglalkozásúak, zsidók, ágostai evangélikusok) is jellemzőnek.

A nemzedéki csoporthatárok kijelölésénél Grünwald felfogását követtem, amikor 1780-tól, II. József uralkodásától és az „újhéber felvilágosodás” magyarországi elterjedésének évtizedétől számítottam a magyarországi zsidók első értelmiségi nemzedékét. A Szinnyeiben ugyan 21 olyan szerző is szerepel, aki 1750 és 1780 között született: ők, akik mind hagyományos zsidó foglalkozásokat űznek – rabbik, tanítók, orvosok –, a felvilágosodás első terjesztői. Ugyanolyan arányban (11/11) publikálnak németül, mint héber nyelven. Őket tekintem az előfutároknak. Az első nemzedéket az 1780 és 1810 között születettek alkotják, a következő, második vizsgált nemzedék már önéletrajzi adataival jelenik meg a Szinnyeiben. Felbukkanásának évtizede, az 1810-es évek egyébként egybeesik a józsefi reformoktól számított emberöltő végével. A nemzedékhatárokat tehát nem az elmélet vagy valamilyen általánosan elfogadott generációs élmény alapján jelöltem ki, hanem az egyes életpályák általam vizsgált szempontjai alapján mutatkozó hasonlóságokat követve. A Szinnyi Józsefnek önéletrajzi adatokat szolgáltató szerzők életpályájában az 1840 körül születetteknel mutatkozik jól látható korszakhatár, a következő, hasonlóan érzékelhető különbséget az 1870-es évek elején lehet megfigyelni.

A kvalitatív elemzés forrásai és módszerei

Közkeletű állítás, hogy a személyes irodalmak – önéletrajzok, visszaemlékezések, naplók, levelek – elemzése igen kidolgozott forráskritikai eljárásokat igényel. Jelen esetben sincs ez másképp, ám számunkra nem a közlések „igazságtartalma” képezi a vizsgálat tárgyát, hanem az azokban megnyilvánuló különböző kommunikációs szintek feltárása és körültekintő analízise a célunk.

A németországi zsidók mindennapi életéről készült összefoglalás előszavában írja a szerkesztő, Marion Kaplan: „A memoárok, levelek és naplók b velkednek a mindennapi életre vonatkozó adalékokban, és értékes, gyakran kivételes betekintést engednek szerzőik érzelmeibe. Mindazonáltal ezeket a szövegeket át- meg átszínezik a kor-

telr I van szó. Csak a közös történeti-társadalmi háttér teszi lehetővé, hogy a születésnek megfelelő elhelyezkedés a kronológiai időben szociológiailag relevánssá váljék. [...] A tudatformálás szempontjából döntő jelentőség, hogy mely élmények rakódnak le »első benyomásként«, »fiatalkori élményként«[...] az első benyomásoknak megvan az a tendenciájuk, hogy természetes világképként rögzüljenek.”)

szakban dívó közhelyek, a nosztalgia aranyfénye és a szerző tudatos és tudattalan önstilizációja és szándékai. Még a szubjektív »igazságok« is az aktuális konvenciókat követve vagy azokkal vitázva jelennek meg bennük.⁸²

Különösen érdekes azonban olyan szövegeket vizsgálni, amelyeknek még nem jegecesedett ki a konvencióik. Ilyenek a Szinnyei-féle életrajzi lexikon fentebb ismertetett szócikkei (a kutatás kezdetén abból a tévesnek bizonyult feltételezésből indultam ki, hogy ezek irodalmi stilizáltsága nulla),⁸³ és ilyennek bizonyult a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában az egykori zsidó tagok és tiszteleti tagok önéletrajzai között talált egyetlen 19. századi rövid önéletrajz, Schulhof Lipót csillagász 1879. szeptember 23-ra datált szívfacsaró beszámolója életéről és pályájáról.⁸⁴

A stilizáltságnak ismét egy másik szintjét képviselik a hírlapokban, folyóiratokban megjelent és igen erős reprezentációs igénnyel íródott önéletrajzok, illetve a másik póluson a családoknak vagy az utókornak szánt – és ekként vélhetőleg sokkal őszintébb – írások.⁸⁵

A stilizáltság foka mellett a szerző életkora és -helyzete is meghatározó. Ennek változását követni szinte egyedülálló lehetőség nyílik két – azonos szerzőtől származó, ám 36 évnyi különbséggel és igencsak elétérő politikai légkörben íródott – önéletrajzi írás összehasonlása révén. Az 1840-ben született Zsengeri Samu (tanár, Pestalozzi egyik első magyar fordítója, számos tanügyi és idegen nyelvű idegenforgalmi kiadvány szerkesztője) egyike volt azoknak a tanfériúknak, akiket a Magyar Paedagógiai Szemle szerkesztősége 1885-ben bemutatásra érdemesnek ítél: maga mutatkozhatott be a szakmabeli olvasóknak. Ezt a megjelent önéletrajzot egészíti ki az élete alkonyán papírra vetett, kéziratban maradt (a család tulajdonában lévő) visszaemlékezés-töredék.⁸⁶ Az összehasonlítás módját ad annak megállapítására, hogy nemcsak a stilizációs szint és az önmegnyilatkozás köze különbözik, hanem elsősorban a szerző megítélése zsidóként megélt helyzetéről: míg a folyóirat-közleményben erről szó sem esik, a kéziratnak ez egyik központi kérdése.

Ez a helyzetkülönbségből adódó szempontkülönbség az oka, hogy kutatásomban közvetlenül nem – csak utalásszinten, az összehasonlítás kedvéért – használtam fel több 1900 előtt született szerző 1918 után írott visszaemlékezését. A mellőzések, üldöztetések utólag egészen más megvilágításba helyeznek meg-történtük idején azelőtt akár súlytalannak tartott élményeket, felértékelnek, „nukleusz-epizóddá”⁸⁷ emelnek korábban meghatározónak nem gondolt emlékeket.

⁸² KAPLAN, 2005. 8.

⁸³ BARTHES, 1953.

⁸⁴ MTA, K 1232:38. Az alig 28 soros Életrajzom című irat utolsó bekezdését idézném csak: „Ed-dig el szeretettel a bolygók s üstökösök pályaszámítását miveltem s az ezen téren nyert sikereknek köszönhetem a Bureau des Longitudes meghívását valamint 1877-ben a berlini csillagda ajánlatát, hogy mint munkatárs lépjek be a Berliner Jahrbuch szerkesztőjébe, mely ajánlatot kész voltam elfogadni, hogy ismét szokottabb viszonyokba s környezetbe térjek vissza. Azonban itten visszatartottak. Süketségem következtében az ilyen nagy városban egészen elmagányosítva élvén, semmiképen sem tudok itt meghonosodni s egyedül munkálataimban lelem örömöm és szórakozásom.”

⁸⁵ Alighanem jó oka lehetett Scheiber Sándornak arra, hogy a Goldziher Ignác kéziratát őrző Goldziher Károly 1955-ben bekövetkezett halálától 1976-ig várjon a Napló eredeti nyelvű kiadásával, a magyar fordítás több évvel későbbi kiadásából pedig gondosan eltávolítsa azokat a szövegrészeket, amelyek a 19. századi magyar zsidó köz- és tudományos élet néhány kiválóságáról szólva érzékenységet sérthettek – feltehetőleg elsősorban az övét.

⁸⁶ ZSENGERI, 1921. Megkülönböztetett köszönettel tartozom Lázár Magdának, a Budapest Báb-színház dramaturgjának, amiért ezt az értékes dokumentumot rendelkezésemre bocsátotta.

⁸⁷ PÓLYA, 2003. 56.

Marczali Henrik, „az 1870–1900-as évek legjelentesebb történetírója”⁸⁸ például 1927-ben, a Nyugat számára írta meg visszaemlékezéseit. Akkor, amikor – mint Gunst Péter írja – semmivé vált mindaz, ami élete során a számára fontos volt: „Utolsó éveinek kálváriáját mégsem alkotóerejének elkerülhetetlen csökkenése, hanem elsősorban az okozta, hogy nem volt képes beilleszkedni az ellenforradalmi korszak viszonyai közé. A liberális polgári származása, egész társadalmi habitusa miatt nem toldható jobbra, e téren nem tarthatott, de nem is kívánt együtt menetelni korával, az akkori magyar politikai és szellemi élettel – de balra sem fordulhatott. Légüres térbe került.”⁸⁹

Visszaemlékezése egy erősen általánosító reflexióval kezdődik („Tömegek korát éljük, mi hozzájuk képest az egyes ember!”), majd miután egy rövid bekezdésben a szerző saját pályáját (életét), vagy ha azt nem, de az annak során megismert embereket és eseményeket (korát) mindenképpen megörökítésre érdemesnek nyilvánítja (és arra hivatkozva, hogy mindez oly távoli, mintha nem is vele történt volna), a következő jelenettel adja meg írása alaphangját:

„Marcaliban születtem 1856. április 3-án. Első határozott emlékezésem 1860 nyarára nyúl vissza. Atyám gyászbeszédet mondott Széchenyi Istvánról – egyike volt az első zsidó papoknak, kik magyar nyelven prédikáltak –, és a megye urai is összegyűltek a kis zsidó templomban. Ha csak az urak lettek volna – igaz, díszruhában, kardosan jelentek meg. De a templom előtti téren állottak a szebbnél szebb hintók peckes bajszerű parádés kocsisokkal és délceg hajdúkkal, kiknek libériáján csak úgy ragyogott a fényes szalamiagomb. Mikor az istentisztelet megkezdődött, nagy lelkitusában vergődött az én kisdud elmém. Bemennem, mint illik, az istenházába, vagy kívül maradjak-e beszélgetni a kocsisokkal és gyönyörködni a lovakban? Bizony kívül maradtam, csak a végén mentem fel anyámhoz, a karzatra.”⁹⁰

A szépírói erényeiről híres idős történetíró által mesterei dramaturgiai érzékkel előadott szcena valóban emlékezetes lehetett. De vajon akkor is így beszélt volna el szerzője, ha évek (bizonyos vonatkozásokban évtizedek) óta nem vonják kétségbe újra meg újra tisztességét, magyarságát?⁹¹ Nemcsak egy eminensen magyar – méghozzá „a legnagyobb” – közéleti személyiség nevével találkozunk a legelső oldalon, de a magyar hivatalosság teljes pompájában ábrázolt dekoratívumával, s a négyéves kisleány áhítatos – és életre szóló – csodálatával e dekórum iránt. Marczali kulturális azonosulásának nehezen adhatott volna beszédesebben kifejezést.

A történetet számos adat valószínűsíti, így például többek között a Szinnyei. Marczali apját, Morgenstern Mihályt „1852-ben hívták meg Marcaliba (Somogyom.), hol kiválóan a magyarság érdekében működött; a szélső haladó párt híve volt”. Valóban az első rabbi között tartott és adott ki kötetben magyar nyelvű hitszónoklatokat (ezek közül az első a Nagykanizsán 1860-ban megjelent Gyászbeszéd gróf Széchenyi István emlékére, s ettől kezdve mindegyiknek a nyelve magyar). De számos visszaemlékezés, Festschrift, jubileumi kiadvány tanúsítja azt is, hogy a helyi notabilitások valóban megtisztelték jelenlétükkel jelesebb alkalmakkor a zsidó közösség kultuszhelyeit. Nem a szöveg valóságátartalma okoz tehát forráskezelési problémát, hanem a beszédhelyzetből fakadó sokszoros fénytörés, a kommunikációs szándék. Mindamellettt kutatásaim során nemcsak módomban nem állt, de elsődleges céljaim között sem szerepelt azt vizsgálni, hogyan befolyásolták (alakították át) az 1918 utáni élmények a magyarországi zsidók önreprezentációját.

A Marczali-szöveg egyetlen bekezdése is azt mutatja, hogy szerzője nem zsidó olvasóközönségre gondolva fogalmaz. Apját papként, a zsinagógát temp-

⁸⁸ GUNST, 2000. 317.

⁸⁹ GUNST, 2000. 337.

⁹⁰ MARCZALI, 2000. 5–6.

⁹¹ GUNST, 2000. 334–336.

lomként, istenházaként írja le, a Széchenyi István emlékére elmondott hitszónoklatot pedig prédikációként említi. Több mint egy évszázad vallásmodernizációja után ez persze nem meglepő, hiszen már apja sem azt mondta volna, hogy mint rebe⁹² Széchenyi grófról tartott drósét⁹³ a schulban, annál is kevésbé, mert a hagyományos zsidó vallásosság nem ismerte az aktuálpolitikai, világi témájú hitszónoklat gyakorlatát. És bizonyára Morgenstern Mihály is templomként emlegette volna a zsinagógát.⁹⁵ Ám mégis valószínű, hogy zsidó környezetben Marczali is úgy fogalmaz: apja, a rabbi, zsinagógai hitszónoklatában fejtegette a „legnagyobb magyar” halhatatlan érdemeit. Ez a „fordítási” szándék nem egy visszaemlékezést jellemez. Ilyesmire példát ugyanis már a tárgyalt munkák közül időrendben elsőben, Josef Bach rövid és csak halála után megjelent, de nyilvánvalóan nem csupán a családjának szánt önéletrajzi összefoglalójában is találunk. Ám míg nála és Schulhof Lipótnál, aki a Magyar Tudományos Akadémiának írta meg önéletrajzát, ez egyfajta kultúraközvetítő, értelmező gesztusnak tűnik,⁹⁶ az 1918 után megjelent visszaemlékezések esetében inkább a – túlzott? – mimikri jeleként szokták értékelni. Így például Kner Izidor először 1931-ben megjelent, Fél évszázad mezsgyéjén című pályarajzát olvasva hitetlenkedve forogtja a kései olvasó a Zsidó Lexikont, melynek tanúsága szerint az alábbi sorok szerzője még csak ki sem tért!

„Atyám ösztövré, örökké gondolkodó, tépelő fiú lévén, szülei papnövendéknek adták. Ott a misztikus, szent föliánsok között törhette a fejét.

A szabadságharc kitörésekor, mint tizennyolc éves vézna ifjút, papja visszatartotta a katonáskodástól. Azonban, az 1849-ik esztendő rossz háborús híreire, egyik papnövendék társával megszökött, Nagyváradnak vették útjukat, majd onnét Aradnak.

Végzetünk gyorsabb lábon járt, s mire a hadsereg közelébe értek: le volt rakva a fegyver! De befellegzett a szent élethivatásnak is, mert behúzták maguk után a szeminárium kapuját, a legszükségesebb hadikiadások fedezésére fapapjuk ünnepi klepetusát tévéen pénzzé.”⁹⁷

A zsidó felekezeti sajtóban rendszeresen publikáló Sebestyén Károly 1927-ben kiadott, Summa vitae című önéletrajzában ugyanúgy nem szerepel a zsidó szó vagy bármilyen konkrét utalás a zsidóságra, mint Gerő Katalin, a „Pesti Izraelita N. egyesület leányváházáának örökös igazgatója” Életem című munkájában, amely Erfülltes Leben címmel 1933-ban, Lipcsében is megjelent. Jogosnak látszik tehát a feltételezés, hogy az 1918 után keletkezett önéletrajások, visszaemlékezések

⁹² Rabbi, tanító.

⁹³ Főleg jiddistül elmondott moralizáló vagy talmudikus tartalmú beszéd.

⁹⁴ Tanaház, a bét há-midrásnak lényegében megfelelő latin schola judaeorum után Judenschule, röviden schul a zsinagóga régi, jiddis elnevezése.

⁹⁵ Vö. PAPP, 2006. („A magyarországi, és ezen belül mindenekelőtt a városi zsidóság hitéleti felfogásában a XIX. század első felében a megosztottság egyre határozottabb jelei mutatkoztak meg, és az 1850-es évekre már elég tisztán kirajzolódott két irányzat, melyeket Pesten mint »zsinagóga-pártot«, illetve »templom-pártot« emlegettek. Mint ezek az elnevezések is utalnak rá, az egyik különbség a két csoport között az volt, hogy míg a konzervatívok a »zsinagóga« szót használták imahelyük megjelölésére, addig a reformerek a »kultusztemplom« vagy »templom« kifejezést részesítették előnyben, mely bizonyos szempontból mondhatni merészségnek számít abban a vallásban, melynek törvényadó, szent könyvében világosan benne van, hogy Istennek egyetlen temploma lehet, mégpedig a jeruzsálemi, következésképp a második Szentélynek az i. sz. 70. évben történt lerombolása óta ilyenről csak múlt időben lehet beszélni.”)

⁹⁶ Lásd MTA K 1232:38. („Születtem Baján, 1847-diki márczius hó 12-dikén. Atyám Ezekias, egyetemi tanulmányokat végzett ember, ott segédpap volt; anyám Katalin Kohn Géza bajai papnak volt leánya.”) De Kohn Gézát hiába keresnének bármilyen lexikonban: Schulhof nagyapja, a nagy tiszteltben álló bajai rabbi, Kohn Schwerin Götz néven volt a 19. századi rabbik egyik mérsékletéről ismert alakja: „idegen származása dacára lelkes és aggódó hazafi”, akinek „szemeiben mindannyiszor könnyek rezegtek, valahányszor rossz híreket hallott a szabadságharcban a magyarok sorsáról, és felvidult az arca, egy-egy jó hír hallatára”. Vö. KEMPELEN, 1999. II. 24.

⁹⁷ KNER, 1987. 16.

a szerzők nem zsidó közönségnek adresszált önreprezentációi, amelyek identitásuknak csak egy részét fedik fel, s így kellő alapossággal elvégzett forráskritikai elemzésüket egyenként tartom csupán megvalósítható vállalkozásnak, nem pedig egy hosszabb időszakra és számos műre kiterjedő dolgozatban.

Összességében a kiválasztott korszak önéletrajzi jellegű irodalmainak elemzésekor öt nagyobb témakör megjelenésének vizsgálatát tartom egyszerűen fontosnak és kivihetőnek az egyes generációk munkáiban:

- a névre és a nyelv(ek)re,
- a tanulmányokra és a szakmára/hivatásra,
- a családra: szülőkre, házasságra, gyerekekre, rokonokra és
- a vallásra, felekezetre, hitre, erkölcsre, illetve népi és nemzeti hovatartozásra,
- a zsidó és nem zsidó környezettel való érintkezésre

vonatkozó adalékokat és a szerzőknek ezekhez való viszonyát, reflexióit.

Ezek ugyanis nemcsak az identitás meghatározó elemei, hanem egyben az akkulturáció markerei is: a különböző identitásalakzatok feltérképezése különböző akkulturációs minták azonosítását is lehetővé teszi. Segítségükkel igyekezzem rekonstruálni a forrásokban megjelenő reflexiók és önreflexiók, érzések és indulatok, viszonyok és viszonyulások kontextusait.

Felhasznált irodalom

AMSELLE

1990 AMSELLE, Jean-Loup: Logiques métisses. Anthropologie de l'identité en Afrique et ailleurs. Paris, Payot, 1990.

ASSMANN

1999 ASSMANN, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses. München, C. H. Beck, 1999.

BARTHES

1953 BARTHES, Roland: Le Degré zéro de l'écriture. Paris, Seuil, 1953.

BENBASSA - ATTIAS

2004 BENBASSA, Jean-Christoph - ATTIAS, Esther: Van-e a zsidóknak jövőjük? Ford.: Kádár Krisztina. Budapest, PolgArt, 2004.

BOURDIEU

2002 BOURDIEU, Pierre: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről I. Ford.: Berkovits Balázs. Budapest, Napvilág, 2002.

CZIGÁNY

1997 CZIGÁNY Lóránt: Szinnyei-Gulyás-Viczián. In: Magyar Könyvszemle, 113. (1997) 1. sz, 104-108.

CZUCH

1999 CZUCH Gábor: A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti vizsgálata. In: Századvég, Új folyam. 4. (1999) 15. sz. 17-39.

DÁVIDHÁZI

2004 DÁVIDHÁZI Péter: Egy nemzettudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Budapest, Akadémiai - Universitas, 2004.

FENYVES

2008 FENYVES Katalin: A zsidó identitás alaváltozatai a századforduló Osztrák–Magyar Monarchiájában. Autobiografikus önreprezentációk. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola [Kézirat, PhD disszertáció, várható megjelenés: 2009, Corvina Kiadó]

GAZDA

2002 Id. Szinyei József emlékezete. M vel déstörténeti és sajtótörténeti írásai. Szerk.: GAZDA István. Piliscsaba, Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2002.

GERŐ

2005 GERŐ András: A zsidó szempont. Budapest, PolgArt, 2005.

GOLDZIHÉ

1978 GOLDZIHÉ, Ignaz: Tagebuch. Szerk.: Alexander SCHEIBER. Leiden, Brill, 1978.

1984 GOLDZIHÉ Ignác: Napló. Ford.: Scheiberné Bernáth Lívía. Budapest, Magvető, 1984.

GRÜNWARD

1937 GRÜNWARD Miksa: Zsidó biedermeier. Budapest, [Minerva], 1937. (Minerva könyvtár, 112.)

GULYÁS

1990–2002 GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. Budapest, 1–6. kötet. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, 1939–1944. 7–19. köt. MTA Irodalomtudományi Intézet – MTA Könyvtára – Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990–2002.

GUNST

2000 GUNST Péter: Utószó. In: MARCZALI Henrik: Emlékeim. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

GYÁNI

2002 GYÁNI Gábor: Történeztudományok. Budapest, L'Harmattan, 2002. (A múlt ösvényén)

GYÁNI – KÖVÉR

2006 GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. 2. kiadás. Budapest, Osiris, 2006. (Osiris tankönyvek)

HABER

2006 HABER, Peter: Zwischen jüdischer Tradition und Wissenschaft. Der ungarische Orientalist Ignác Goldziher (1850–1921). Köln – Weimar – Wien, Böhlau. 2006. (Lebenswelten osteuropäischer Juden, 10.)

HALL

1990 HALL, Stuart: Cultural Identity and Diaspora. In: Identity, Community, Culture. Ed.: RUTHERFORD, J. London, Lawrence and Wishart, 1990. 222–239.

HAUMANN

2006 HAUMANN, Heiko: Geschichte, Lebenswelt, Sinn. Über die Interpretation von Selbstzeugnissen. In: Anfang und Grenzen des Sinns. Für Emil Anghern. Hrsg.: HILMER, Brigitte – LOHMANN, Georg – WESCHE, Thilo. Weilerswist, Verbrück Wissenschaft, 2006.

HORVÁTH

2007 HORVÁTH J. András: Városatyák és várospolitika Budapesten a városegyesítés korában. PhD-disszertáció, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, 2007. (Kézirat)

KAPLAN

2005 Jewish Daily Life in Germany. 1618–1945. Ed.: KAPLAN, Marion. New York, Oxford University Press, 2005.

KATZ

1995 KATZ, Jacob: Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada. 1770–1870. Ford.: Pap Mária. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 1995.

2005 KATZ, Jakov: Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén. Ford.: Stöckl Judit. Budapest, Múlt és Jövő, 2005.

KEMPELEN

1999 KEMPELEN Béla: Magyar zsidó családok. Budapest, Makkabi, 1999.

KNER

1987 KNER Izidor: Fél évszázad mezsgyéjén. Budapest, Gondolat, 1987.

KÖVÉR

2006 Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejét l a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: KÖVÉR György. Budapest, Századvég, 2006.

LEJEUNE

2003 LEJEUNE, Philippe: Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok. Szerk.: Z. VARGA Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2003. (Szöveg és emlékezet)

LENGYEL

1989 LENGYEL György: Vállalkozók, bankárok, keresked k. Budapest, Magvető, 1989. (Gyorsuló id)

LOWENSTEIN

2005 LOWENSTEIN, Steven M.: The Beginning of Integration. 1780–1870. In: Jewish Daily Life in Germany 1618–1945. Ed.: KAPLAN, Marion. New York, Oxford University Press, 2005. 93–172.

MAIMON

1995 MAIMON, Salomon: Salomon Maimons Lebensgeschichte. Hrsg.: MORITZ, Karl Philipp – BATSCHA, Zwi. Frankfurt am Main, Jüdischer, 1995.

MANNHEIM

1969 MANNHEIM Károly: A nemzedéki probléma. In: Ifjúságszociológia. Szerk.: HUSZÁR Tibor – SÜKÖSD Mihály. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1969. 31–67.

MARZALI

2000 MARZALI Henrik: Emlékeim. Budapest, Múlt és Jövő, 2000.

MODENA

1988 MODENA, Leone: The Autobiography of a Seventeenth-century Venetian Rabbi. Transl.: Haye Jehudah. Ed.: COHEN, Mark R. Princeton, Princeton University Press, 1988.

MUGDAN

1994 MUGDAN, Joachim: The Names of the Jews. A Preliminary FAQ. 05 [Adoption of Family Names]. [<http://www.jewishgen.org/InfoFiles/namfaq0.htm>] 2007. december 21.

NORA

1984 NORA, Pierre: Les lieux de mémoire. Paris, Gallimard, 1984.

1986 NORA, Pierre: Les lieux de mémoire. Paris, Gallimard, 1986.

1992 NORA, Pierre: Les lieux de mémoire. Paris, Gallimard, 1992.

PAPP

- 2006 PAPP Dániel: Kelet varázsa Pest belvárosában: zsinagóga a Rumbach Sebestyén utcában. [<http://www.or-zse.hu/resp/hallgatoi/k-rumbach2006.htm>] 2007. december 26.

PATAKI

- 1982 PATAKI Ferenc: Az én és a társadalmi azonosságtudat. Budapest, Kossuth, 1982.
2001 PATAKI Ferenc: Élettörténet és identitás. Budapest, Osiris, 2001.
2004 PATAKI Ferenc: Érzelem és identitás. Budapest, Új Mandátum, 2004.

PÓLYA

- 2003 PÓLYA Tibor: A narratív szelf pszichológiai elemzése. In: A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban. Szerk.: RÁKAI Orsolya – Z. KOVÁCS Zoltán. Budapest, Gondolat, 2003. 55–68.

RÁKAI – Z. KOVÁCS

- 2003 A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban. Szerk.: RÁKAI Orsolya–Z. KOVÁCS Zoltán. Gondolat, Budapest, 2003.

RICHARZ

- 1976 Jüdisches Leben in Deutschland. Band 1. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte. 1780–1871. Hrsg.: RICHARZ, Monika. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1976.
1979 Jüdisches Leben in Deutschland. Band 2. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich. Hrsg.: RICHARZ, Monika. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1979.
1982 Jüdisches Leben in Deutschland. Band 3. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte. 1918–1945. Hrsg.: RICHARZ, Monika. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1982.
1991 Jewish Life in Germany – memoirs from three centuries. Ed.: RICHARZ, Monika. Transl.: Stella P. Rosenfeld – Sidney Rosenfeld. Stuttgart, Indiana University Press – Deutsche Verlags-Anstalt, 1991.

RICOEUR

- 1999 RICOEUR, Paul: Az Én és az elbeszélte azonosság. Ford.: Jeney Éva. In: Uő.: Válogott irodalomelméleti tanulmányok. Budapest, Osiris, 1999. 373–411.

SCHACTER

- 1998 SCHACTER, Daniel L.: Emlékeink nyomában. Ford.: Dankó Zoltán. Budapest, Hátér, 1998.

SCHÖNERT

- 2002 SCHÖNERT, Jörg: Der Grenzraum Galizien in der Erzählprosa von Karl E. Franzos. In: Literatur und Kultur in Grenzräumen. Hrsg.: LANGE, Tanja – SCHÖNERT, Jörg – VARGA Péter. Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2002. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft, 2.) 63–72.

SILBER

- 2002 SILBER, Michael: Utószó. In: MUNK, Méir Ávrahám: Életem történetei. Budapest, Múlt és Jövő, 2002. 333–352.

SILBERSTEIN

- 2000 Mapping Jewish Identities. Ed.: SILBERSTEIN, Laurence J. New York, New York University Press, 2000.

STANISLAWSKI

- 2004 STANISLAWSKI, Michael: Autobiographical Jews: Essays in Jewish Self-Fashioning. Seattle, University of Washington Press, 2004.

SZENDREI – SZENTIVÁNYI

1915 SZENDREI János – SZENTIVÁNYI Gyula: Magyar Képzőművészek Lexikona I. kötet. Budapest, Magyar Királyi Állami Nyomda, 1915.

SZINNYEI

1891-1914 SZINNYEI József, id.: Magyar írók élete és munkái. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1891-1914. [http://mek.oszk.hu/03600/03630] 2008. február 15.

VARGA

1996 VARGA Péter: „Ich bin ein Ungar mosaischer Konfession“. Ungarische Juden am Scheideweg von Identität und Sprachen. In: Identität und Korrelationen. Zu Fragen der Ideen und Beziehungsgeschichte. Hrsg.: KÁRPÁTI Pál – TARNÓI László. Berlin, Humboldt Universität, 1996. (Berliner Beiträge zur Hungarologie, 9.) 112-136.

2001 VARGA Péter: Die drei Mendelssohns. Wirkungen der deutsch-jüdischen Aufklärung in Europa. Budapest, Universitas Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominata, 2001. (Dissertationes Philosophiae Doctoris)

2002 VARGA, Péter: „Der Großpapa spricht mit dem lieben Gott!“ Grenzerfahrungen der Esseker Jüdin Wilma von Vukelich. In: Literatur und Kultur in Grenzräumen. Hrsg.: LANGE, Tanja – SCHÖNERT, Jörg – VARGA Péter. Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2002. (Budapester Studien zur Literaturwissenschaft, 2.) 299-110.

2002a VARGA, Péter: Die jüdische Literatur im Spannungsfeld mehrerer Sprachen und Kulturen. Begriffe, Methoden und Annäherungsansätze. In: Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Hrsg.: BIECHELE, Wener-BALOGH András. Budapest, Argumentum-ELTE Germanistisches Institut, 2002. (Budapester Beiträge zur Germanistik, 41.) 53-60.

VÖRÖS

2004 VÖRÖS Kati: A Unique Contract. Interpretation of Modern Hungarian Jewish History. In: Jewish Studies at the Central European University III. 2002-2003. Ed.: KOVÁCS András – ANDOR Eszter. Budapest, CEU, 2004. 229-258.

WEINRICH

1966 WEINRICH, Harald: Linguistik der Lüge. Kann Sprache Gedanken verbergen? Heidelberg, Lambert Schneider, 1966.

WELKER

2006 WELKER Árpád: Jewish Politics in Hungary. Jewish Parliamentary Politicians, 1867-1890. PhD-disszertáció, Budapest, CEU, 2006. (Kézirat)

WENGEROFF

2000 WENGEROFF, Pauline: Rememberings: The World of a Russian-Jewish Woman in the Nineteenth Century. Ed.: COOPERMAN, Bernard. Transl.: Henny Wenkart. Maryland, Meyerhoff Center for Jewish Studies, 2000.

ZEMON DAVIS

1998 ZEMON DAVIS, Natalie: Lebensgänge. Berlin, Klaus Wagenbach, 1998.

ZSENGERI

1921 ZSENGERI Samu: Első pedagógiai észleleteim. I-III. (Kézirat). Lázár Magda tulajdona.